

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Οι πρόσφατοι προβληματισμοί για την πορεία της γονιμότητας στην χώρα μας, λόγος και αντίλογος
Δημογραφικές ανησυχίες και δημογραφική πολιτική

Β. ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Την τελευταία εικοσιπενταετία, τόσο τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης όσο και ορισμένοι επιστήμονες, προερχόμενοι συνήθως από συγγενή προς την δημογραφία γνωστικά πεδία, παρουσιάζουν μια καταστροφολογική εικόνα των δημογραφικών εξελίξεων της χώρας μας: Η εικόνα αυτή εδράζεται στην επιλεκτική παρουσίαση στοιχείων και δεικτών που οδηγούν "αβίαστα" στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα "μαστιγίζεται" από την μεγαλύτερη δημογραφική κρίση της ιστορίας της, με άμεσο αποτέλεσμα την ταχύτατη συρρίκνωση του ελληνικού πληθυσμού και την "πρώιμη" γήρανσή του, και απώτερο, την απώλεια του δυναμισμού του και την αμφισβήτηση της ύπαρξής του στον γεωγραφικό χώρο που κατέχει, με απροσδόκητες επομένως συνέπειες (οικονομικές, κοινωνικές, και εθνικές).

Τα δεδομένα επί των οποίων συνήθως εδράζονται οι πρότερες θέσεις και απόψεις αφορούν κυρίως:

- α) την εξέλιξη της πορείας του συνολικού αριθμού γεννήσεων
- β) την εξέλιξη των λεγόμενων "συγκυριακών" δεικτών γονιμότητας (μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα) που προσμετρώνται ετησίως
- γ) τις προβλέψεις για το μελλοντικό μέγεθος του ελληνικού πληθυσμού (στο τέλος της δεύτερης ή ακόμη τρίτης δεκαετίας του επόμενου αιώνα) ο οποίος "αναμένεται" να συρρικνωθεί κατά 0,5 έως 2 εκατομμύρια αναλόγως των προβαλλομένων σεναρίων.
- δ) τέλος, την διαφορική δημογραφική εξέλιξη της Ελλάδος και Τουρκίας, τόσο στον παρόντα χρόνο, όσο και στο άμεσο μέλλον.

"Το δημογραφικό πρόβλημα" της χώρας μας θεωρείται συνήθως αποκλειστικά ως άμεση συνάρτηση:

- α) της εξέλιξης της γεννητικότητας και γονιμότητας με προβολή επιλεκτικών δεικτών και περιόδων σύγκρισης (πεντηκονταετία για τις γεννήσεις, εικοσαετία για τους συγκυριακούς δείκτες γονιμότητας),
- β) των "αναμενόμενων" εξελίξεων του συνολικού πληθυσμού στην επόμενη τριακονταετία (χωρίς να αναφέρονται συχνότατα οι υποθέσεις που λανθάνουν πίσω από τα τελικά αποτελέσματα των εν λόγω σεναρίων), γ) της μαζικής μετανάστευσης στην χώρα μας "Μουσουλμάνων" από τις χώρες της Ασίας και της Αφρικής, δευτερευόντως δε από την γειτονική Αλβανία και δ) της διαφοροποιημένης εξέλιξης του πληθυσμού της Ελλάδος και της Τουρκίας .

Ενδιαφέρον κινεί κατ' αρχήν: α) η μερική αποσιώπηση και η περιθωριακή αναφορά των δεδομένων που αναφέρονται, αφ' ενός, στην εξέλιξη του μεγέθους του ελληνικού πληθυσμού κατά την τελευταία πενηκονταετία (1951-2001), αφ' ετέρου, στις δύο άλλες δημογραφικές συνιστώσες (μετανάστευση/ θνησιμότητα) οι οποίες συμβάλλουν, όπως η γεννητικότητα/ γονιμότητα, στις μεταβολές του πληθυσμού β) η επιλεκτική επιλογή των χρονικών περιόδων αναφοράς, οι οποίες συστέλλονται και διαστελλονται αναλόγως των αναγκών της "τεκμηρίωσης" των θέσεων όσων παρουσιάζουν μian αποκαλυπτική εικόνα των σύγχρονων δημογραφικών μας εξελίξεων γ) η επιλεκτική επίκληση δεικτών και δεδομένων για την στήριξη των προαναφερθεισών απόψεων και τέλος, δ) η περιθωριακή "ενασχόληση" των ιδίων με τα θέματα που άπτονται της άνισης κατανομής του πληθυσμού στον γεωγραφικό χώρο. Ποια όμως τα πραγματικά δεδομένα του "προβλήματος";

2. ΟΙ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

2.1. Ο συνολικός πληθυσμός

Ο συνολικός πληθυσμός της χώρας μας αυξάνεται απρόσκοπτα καθ' όλη την μεταπολεμική περίοδο: 7,6 εκατομμύρια το 1951, 10, 9 στην τελευταία απογραφή του πληθυσμού, ήτοι με βάση 100 το 1951, 144 το 2001. Η αύξηση αυτή είναι από τις υψηλότερες στις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά την διάρκεια της ίδιας περιόδου και για πρώτη φορά στην σύγχρονη ιστορία μας δεν οφείλεται στην προσάρτηση νέων εδαφών και πληθυσμών. Προκύπτει ως συνισταμένη του «παιγνίου» των τριών βασικών συντελεστών ανανέωσης του πληθυσμού, δηλαδή των γεννήσεων, των θανάτων και του μεταναστευτικού ισοζυγίου (εισόδων και εξόδων προς/ από την χώρα μας). Τα μεταναστευτικά ισοζύγια έπαιξαν καθοριστικό ρόλο κατά την διάρκεια της τελευταίας πενηκονταετίας: Από αρνητικά στις τρεις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, εξ' αιτίας των σημαντικών μεταναστευτικών ρευμάτων, προς τις υπερατλαντικές χώρες αρχικά και προς την δυτική Ευρώπη εν συνεχεία, αλλάζουν κατόπι

πρόσημο (παλιννόστηση ελλήνων μεταναστών κυρίως κατά την δεκαετία του '80, εισροή οικονομικών μεταναστών και παλιννόστηση ομογενών τις δύο τελευταίες δεκαετίες).

Κατά την ίδια περίοδο, λόγω των έντονων μεταναστευτικών ρευμάτων, το φυσικό ισοζύγιο είχε περιορισμένες σχετικά επιπτώσεις. Οι γεννήσεις υπερκαλύπτουν τους θανάτους στις τρεις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, συρρικνώνονται εν συνεχεία και σταθεροποιούνται την τελευταία δεκαετία γύρω στις 100.000 ετησίως. Αντιθέτως, οι θάνατοι βαίνουν αυξανόμενοι εξ' αιτίας της προοδευτικής γήρανσης του πληθυσμού μας. Κατά την περίοδο 1980-2000, το αποτέλεσμα της διαφοροποιημένης αυτής πορείας της γεννητικότητας και της θνησιμότητας είναι πλέον ορατό, εφόσον η όποια αύξηση του πληθυσμού μας ουδαμώς πλέον οφείλεται στο φυσικό, αλλά αποκλειστικά στο μεταναστευτικό ισοζύγιο (βλ. **Πίνακα 1**). Οφείλουμε στο σημείο αυτό να επιμείνουμε ακόμη μία φορά στον ρόλο των μεταναστευτικών κινήσεων και της θνησιμότητας, στο βαθμό που, συχνότατα, εξετάζοντας τις μεταβολές του πληθυσμού της χώρας μας, επικεντρωνόμαστε αποκλειστικά στην πορεία των γεννήσεων και αποσιωπούμε συνήθως την εξέλιξη των δύο άλλων παραμέτρων, με αποτέλεσμα να περνά απαρατήρητο ότι: α) αν και οι θάνατοι κατά την διάρκεια της τελευταίας πενταετίας κυμαίνονται γύρω από το όριο των 100.000 ετησίως (όσοι και την τελευταία προπολεμική πενταετία, 1936-1940), οι θανόντες προέρχονται από έναν πληθυσμό κατά 1,5 φορά πολυπληθέστερο (2001) απ' ό,τι προπολεμικά (ο μέσος όρος προσδοκώμενης ζωής στην γέννηση έχει ανέλθει σε 77 έτη για τον άνδρα και 82 για την γυναίκα -από τους υψηλότερους της Ευρώπης- έναντι 45 και 48 έτη αντίστοιχα την δεκαετία του '20, και β) την τελευταία δεκαετία στο μεταναστευτικό ισοζύγιο αποδίδεται το 98% της συνολικής προσμετρώμενης ανάμεσα στις δύο απογραφές αύξησης του πληθυσμού της χώρας μας, το ειδικό βάρος του φυσικού ισοζυγίου περιοριζόμενο στο 2%.

2.2. Θνησιμότητα, γονιμότητα, γαμηλιότητα και γήρανση

Η βρεφική θνησιμότητα στην χώρα μας συρρικνώνεται σημαντικά (41‰ το 1960, 5,5‰ το 2001) και ο μέσος όρος ζωής ανέρχεται ελαφρώς ταχύτερα από τον μέσο κοινοτικό. Η Ελλάδα διατηρεί παρ' όλα αυτά σχετικά υψηλή βρεφική και παιδική θνησιμότητα, οι οποίες αν περιορισθούν, θα επιτρέψουν ακόμη μεγαλύτερα κέρδη στο μέσο όρο ζωής των Ελλήνων.

Η γονιμότητα των γενεών (μέσος αριθμός παιδιών /γυναίκα) ακολουθεί και στην χώρα μας φθίνουσα πορεία, αν και με ρυθμούς συγκριτικά βραδύτερους. Οι Ελληνίδες δεν αναπαράγονται πλήρως: αυτό όμως δεν αφορά μόνον τις γυναίκες που γεννήθηκαν μεταπολεμικά, αλλά και αυτές του μεσοπολέμου. Επομένως, το φαινόμενο έχει ένα ιστορικό βάθος που οι συγκυριακοί δείκτες καλύπτουν ή υπερεκτιμούν. Παράλληλα η χώρα μας διαφοροποιείται σε δύο σημεία ως προς το σύνολο σχεδόν των βόρειων και δυτικών χωρών της ηπείρου μας: α) δεν γνώρισε το baby-boom της περιόδου 1945-1965 (εκτός από την περιφέρεια Πρωτευούσης) και η αναστροφή των πτωτικών τάσεων της μέσης ηλικίας τεκνογονίας (δηλαδή της μέσης ηλικίας στην απόκτηση των παιδιών) εμφανίστηκε με μεγάλη υστέρηση (>1980) β) η αναπαραγωγή των γενεών 1920 και εντεύθεν (μέχρι και αυτών που γεννήθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1960) στην χώρα μας κατά τι μόνον υπολείπεται του ορίου αναπαραγωγής (2,1 παιδιά/ γυναίκα σήμερα). Η ελληνική διαγενεακή γονιμότητα (γενεές 1965-1970) βρίσκεται κοντά στον μέσο κοινοτικό, παρ' όλο που οι συγκυριακοί δείκτες, επηρεαζόμενοι κυρίως από τις ταχύτερες αλλαγές της μέσης ηλικίας τεκνογονίας, είναι σχετικά χαμηλοί την τελευταία δεκαετία (1,3 παιδιά/ γυναίκα).

Η γήρανση και η πρόωμη ωρίμανση του πληθυσμού έχει και στην χώρα μας εκδηλωθεί, όπως και στις λοιπές ανεπτυγμένες χώρες, στην περίοδο 1961-2001. Η Ελλάδα όμως δεν αναμένεται να βρεθεί μεσοπρόθεσμα (την επόμενη εικοσαετία) σε ιδιαίτερα μειονεκτική θέση, εφόσον δεν θα έχει μαζική είσοδο στις ηλικιακές ομάδες 65 ετών και άνω των πολυπληθέστατων γενεών της πρώτης μεταπολεμικής εικοσαετίας, όπως οι περισσότερες βιομηχανικές χώρες της ηπείρου μας, που γνώρισαν το baby boom.

Τέλος, όσον αφορά την σύσταση και διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων, που επηρεάζουν καθοριστικά την γονιμότητα των γενεών (στον βαθμό που οι εκτός γάμου γεννήσεις είναι ασήμαντες στην χώρα μας 4,0% (έναντι 49% στην Νορβηγία, και 41% στην Γαλλία), η Ελλάδα διαφοροποιείται προς το παρόν σημαντικά: Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν την έκφραση ιδιαίτερων "ανησυχιών" για τον θεσμό του γάμου, αν και δεχόμαστε τους μακρινούς απόηχους της γενικευμένης του "κρίσης" στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, όπου, οι έγγαμες συμβιώσεις, όλο και λιγότερες και ολοένα τελούμενες από πιο "ηλικιωμένα" άτομα αποδεικνύονται όλο και πιο εύθραυστες. Εάν υπάρχει σύγκλιση στον τομέα αυτό, αφορά μόνον τους ρυθμούς σύστασης της οικογένειας. Όπως και στην EUR 15, έτσι και στην Ελλάδα, τα νέα ζευγάρια συνάπτουν κάθε χρόνο κατά τι πιο ηλικιωμένα γάμο, ενώ οι ομάδες που διαφοροποιούνται σημαντικά από τα κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα (άγαμοι/ εκτός γάμου συμβιούντες χωρίς να νομιμοποιούν τελικά την σχέση τους, άτομα που διαλύουν τον γάμο τους χωρίς να συνάμουν

νέο) παραμένουν "περιθωριακές", αν και προοδευτικά διευρυνόμενες, ιδίως στην Αθήνα και την Θεσσαλονίκη.

Εκ των προαναφερθέντων συνάγεται ότι η χώρα μας δεν βρίσκεται σε "τραγική" δημογραφική θέση (και φυσικά δεν αποτελεί εξαίρεση ανάμεσα στις ανεπτυγμένες χώρες του πλανήτη μας). Προφανώς τείνουμε σε μια νέα δημογραφική "ισορροπία", όχι αναγκαστικά δυσμενέστερη αυτής των αρχών του αιώνα μας, που θα χαρακτηρίζεται κυρίως από: Πλέον "ώριμο" πληθυσμό με υψηλούς μέσους όρους ζωής, λιγότερο πρώιμη και έντονη γαμηλιότητα και γονιμότητα (γονιμότητα που θα υπολείπεται μερικώς του ορίου αναπαραγωγής) και έγγαμες συμβιώσεις κατά τι λιγότερο σταθερές σε σχέση με το παρελθόν. Οφείλουμε ταυτόχρονα να υπενθυμίσουμε ότι εάν για τα προαναφερθέντα είμαστε σε θέση να προβλέψουμε χωρίς ιδιαίτερο κίνδυνο το άμεσο μέλλον, υπάρχει μια σημαντική παράμετρος, που επηρεάζει σημαντικότερα τις δημογραφικές εξελίξεις τόσο στην Ελλάδα όσο και στην EUR 15, η οποία συνήθως αποσιωπάται και υποτιμάται: Η μετανάστευση είναι ο αστάθμητος παράγοντας των επόμενων δεκαετιών, τόσο για την χώρα μας, όσο και για μια σειρά άλλων ευρωπαϊκών χωρών και μπορεί να ανατρέψει άρδην το ανωτέρω σενάριο.

Πίνακας 1.: Φυσικά ισοζύγια και φαινόμενη μετανάστευση (1960-2000)

Περίοδοι	Μέσος Πληθυσμός (.000)	Γεγονότα		Φυσικό Ισοζύγιο (.000)	Φυσικό Ισοζύγιο (%)	Φαινόμενη μετανάστευση (.000)	Φαινόμενη μετανάστευση (%)
		Γεννήσεις (.000)	Θάνατοι (.000)				
1925-29	6.180,0	200,5	107,7	92,8	15,0	560,0	90,6
1930-34	6.647,2	201,9	110,0	91,9	13,8	569,5	85,7
1935-39	7.124,8	186,7	101,3	85,4	12,0	-	-
1940-44	μ.δ	μ.δ	μ.δ	μ.δ	μ.δ	μ.δ	μ.δ
1945-50	μ.δ	μ.δ	μ.δ	μ.δ	μ.δ	μ.δ	μ.δ
1951-60	8.010,7	154,2	57,9	96,3	12,0	664,1	82,9
1961-70	8.578,5	153,2	69,3	83,9	9,8	759,4	88,5
1971-80	9.254,0	143,9	80,1	63,8	6,9	809,6	87,5
1981-90	9.999,8	118,4	91,1	27,3	2,7	639,5	64,0
1991-00	10.612,0	102,1	100,1	2	0,2	-	-

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε (Αποτελέσματα Απογραφών 1951 - 2001) και Στατιστικές Επετηρίδες, ίδια επεξεργασία

2.3. Οι γεννήσεις: Γεννητικότητα και γονιμότητα

Με δεδομένες τις προηγούμενες επιφυλάξεις, ας επικεντρώσουμε κατ' αρχήν το ενδιαφέρον μας στην ύφεση της γεννητικότητας (γεννήσεις και αδρούς δείκτες), βάσει των στοιχείων που προβάλλονται συνήθως από τον τύπο, αλλά και από τις «επιστημονικές» αναφορές¹: Προφανώς έχουμε σε ολη την μεταπολεμική περίοδο σαφή μείωση των γεννήσεων (κατά 90% ανάμεσα στο 1931-1940 και το 1991-2000, κατά 50% σε σχέση με το 1953-1960). Οι συγκρίσεις και οι εξελίξεις εκ πρώτης όψεως είναι όντως συνταρακτικές. Ποια όμως τα συμπεράσματα που δυνάμεθα βάσιμα να συνάγουμε για την αναπαραγωγή των Ελλήνων με βάση τα πρότερα στοιχεία; Οι Ελληνίδες κάνουν κατά μέσο όρο τα μισά παιδιά από ότι 50 ή 60 χρόνια πριν; Κάνουν τα «αναγκαία» σε αριθμό παιδιά για να αναπαραχθούν (δηλ. για να μην μειωθεί ο πληθυσμός στην περίπτωση ενός μηδενικού μεταναστευτικού ισοζυγίου στο μέλλον) ή όχι;

Ασφαλώς, στην βάση των πρότερων στοιχείων ο «κοινός νους» θα συνήγαγε ότι η κατάσταση είναι όντως καταστροφική, ότι η αναπαραγωγή μας έχει μειωθεί συνταρακτικά, ότι δεν αναπαραγόμεθα «ικανοποιητικά», όπως πριν από 50 ή 60 χρόνια. Θα υπενθυμίσουμε ότι στα πρότερα ερωτήματα, είναι αδύνατον να δώσουμε ικανοποιητικές απαντήσεις δια «γυμνού οφθαλμού», εξετάζοντας απλά την διαχρονική εξέλιξη του αριθμού των γεννήσεων, εφόσον ο αριθμός αυτός εξαρτάται από πολλές παραμέτρους: Από τον πληθυσμό των γυναικών αναπαραγωγικής ηλικίας (15-45 ετών), από την μέση ηλικία τους, από την οικογενειακή τους κατάσταση (έγγαμες, χήρες, διαζευγμένες), από τον τελικό

¹ 200.000-180.000 γεννήσεις την περίοδο 1931-1940, 160.000-145.000 το 1953-1960, 140.000-103.000 το 1981-1990, 102.000 περίπου το 1991-2000. Τα ποσοστά γεννητικότητας [(γεννήσεις ετησίως / μέσος πληθυσμός κατά την διάρκεια του ίδιου έτους) * 1000] ανέχονται σε 24-30‰ την πρώτη περίοδο, 18-19‰ την δεύτερη, 14-10‰ την τρίτη και 9,5‰ την τέταρτη (10‰ για τον κοινοτικό μέσο κατά την διάρκεια της ίδιας περιόδου).

αριθμό παιδιών που θα αποκτήσουν στο τέλος του «κύκλου» τους, από τον χρόνο που θα τα αποκτήσουν... Για Παράδειγμα, σε δύο χώρες με τον ίδιο ακριβώς πληθυσμό, ο ίδιος αριθμός γεννήσεων ετησίως δεν αντιστοιχεί στις ίδιες πραγματικότητες: Στο Βέλγιο, με πληθυσμό κατά τι μικρότερο της Ελλάδος, το 1990 οι γεννήσεις κατά την διάρκεια της δεκαετίας 1981-1990 ήταν λίγο περισσότερες από αυτές που καταγράφηκαν στην χώρα μας (1.190.000 έναντι 1.180.000). Οι Βελγίδες όμως που διένυαν στην ίδια περίοδο την «πλέον» αναπαραγωγική περίοδο της ζωής τους αναμενόταν στο τέλος του «κύκλου» τους να έχουν, κατά μέσο όρο, λιγότερα παιδιά από τις αντίστοιχες Ελληνίδες (1,75 έναντι 1,85 ανά γυναίκα). Αντιθέτως, μία εικοσαετία πριν (1961-1970) οι γεννήσεις στην χώρα μας υπερέβαιναν κατά τι αυτές του Βελγίου (1.532.000 έναντι 1.512.000), παρ' όλων που ο πληθυσμός μας ήταν μικρότερος κατά 800.000 περίπου. Παρ' όλ' αυτά οι γενεές των Βελγίων που διέτρεχαν την ίδια περίοδο τα «πλέον» αναπαραγωγικά τους χρόνια πιθανότατα θα κάνουν κατά μέσο όρο περισσότερα παιδιά από ότι οι αντίστοιχες Ελληνίδες (2,3-2,2 έναντι 2,0-1,9). Παράδοξο; Πιθανώς ναι για τον ανυποψίαστο και τον μη έχοντα εξειδικευμένες γνώσεις, ασφαλώς όχι για τον δημογράφο που έχει στην διάθεσή του τις μεθόδους και τεχνικές για να απομονώσει τους παράγοντες που υπεισέρχονται και είναι σε θέση να δώσει σαφείς απαντήσεις στα κεντρικά ερωτήματα που ενδιαφέρουν όλους μας: Αναπαραγόμαστε «ικανοποιητικά» ή όχι (εάν δεν υπεισέλθουν άλλοι παράγοντες βλ. μετανάστευση); Ο πληθυσμός θα αυξηθεί, θα μειωθεί ή θα μείνει στάσιμος στο μέσο και αργότερο μέλλον; Ακόμη, αναπαραγόμασταν «ικανοποιητικότερα» στο αργότερο και πρόσφατο παρελθόν; Οι πιθανές αλλαγές/ εξελίξεις των τελευταίων ετών είναι σημαντικές (βλέπε συνταρακτικές);

Θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα αυτά απλά, έχοντας επίγνωση ότι δεν απευθυνόμαστε σε εξειδικευμένους επιστήμονες, εκθέτοντας παράλληλα και ταυτόχρονα τις επιφυλάξεις μας για τον τρόπο που αυτά προσεγγίζονται από μερικούς «ειδήμονες» και τις σκέψεις μας για το τι «λανθάνει» πίσω από παρόμοιες «επιστημονικές» προσεγγίσεις.

2.3.1. Η γονιμότητα των γενεών (διαγενεακή ανάλυση και δείκτες)

Για να υπάρξει πλήρης «αναπαραγωγή» των γενεών θα πρέπει οι 100 μητέρες μιας γενεάς ή ομάδας γενεών² να αντικατασταθούν από 100 κόρες. Δεδομένου όμως ότι οι γεννήσεις θηλέων είναι κατά τι λιγότερες από αυτές των αρρένων (σε κάθε 105 αγόρια που γεννιούνται αντιστοιχούν 100 κορίτσια), οι μητέρες, για να αντικατασταθούν πλήρως, υπό απουσία θνησιμότητας θα πρέπει να φέρουν στον κόσμο 205 παιδιά. Υπάρχει όμως, πάντοτε η πιθανότητα κάποια από τα 100 κορίτσια που θα γεννηθούν, να πεθάνουν είτε πριν γίνουν 15 ετών (αρχή του κύκλου αναπαραγωγής), είτε κατά την διάρκεια της αναπαραγωγικής τους ζωής (πριν τα 45 έτη). Με τις υφιστάμενες σήμερα συνθήκες θνησιμότητας στην Δυτική Ευρώπη, ο κίνδυνος αυτός είναι μικρός. Προφανώς όμως, ανατρέχοντας στο παρελθόν ο κίνδυνος ήταν μεγαλύτερος: λ.χ. για τις γυναίκες που γεννήθηκαν στις αρχές του αιώνα μας απαιτείτο η απόκτηση 2,6 (Νορβηγία) έως 3,5 παιδιών/ γυναίκα (Ισπανία, Ιταλία) για να αναπαραχθούν πλήρως. Συνεπώς, εάν σήμερα, λαμβάνοντας υπόψη την τρέχουσα θνησιμότητα, για να αντικατασταθούν πλήρως 100 μητέρες απαιτούνται 210 γεννήσεις (το όριο αυτό 2,1 παιδιά/ γυναίκα αποκαλείται και «όριο αναπαραγωγής των γενεών») στο παρελθόν απαιτείτο για τον ίδιο σκοπό σημαντικά μεγαλύτερος αριθμός παιδιών.

Επομένως, στο ερώτημα αν αναπαραγόμαστε πλήρως ή όχι, θα πρέπει να δοθεί απάντηση βάσει ενός συνθετικού δείκτη που θα αναφέρεται σε συγκεκριμένες γενεές ή ομάδες γυναικών και θα μετρά τις γεννήσεις που προέρχονται από 1000 γυναίκες των γενεών αυτών. Ο δείκτης αυτός (που συνήθως ονομάζεται από τους δημογράφους και διαγενεακός δείκτης γονιμότητας) είναι δυνατόν να υπολογισθεί (όταν φυσικά τα διαθέσιμα στοιχεία το επιτρέπουν) για τις διαδοχικές γενεές γυναικών, υπό την προϋπόθεση ότι αυτές έχουν συμπληρώσει τον αναπαραγωγικό κύκλο της ζωής τους (έχουν δηλαδή συμπληρώσει τα 45 συνήθως έτη). Ταυτόχρονα θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και η θνησιμότητα των γενεών αυτών, θνησιμότητα η οποία συρρικνώθηκε, όπως είδαμε, σημαντικά κατά την διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών. Κατ' επέκταση όποιες συγκρίσεις γίνονται τόσο διαχρονικά, όσο και συγχρονικά (γονιμότητα των Ελληνίδων που γεννήθηκαν το 1925 σε σχέση με την γονιμότητα αυτών που γεννήθηκαν μετά από 40 χρόνια, ή ακόμη γονιμότητα των Ελληνίδων που γεννήθηκαν το 1925 σε σχέση με την γονιμότητα των γυναικών άλλων χωρών) θα πρέπει να λαμβάνουν παράλληλα υπόψη τον παράγοντα της θνησιμότητας, στον βαθμό που, για να απαντήσουμε στο ερώτημα: «πόσα παιδιά απαιτείται να φέρουμε στον κόσμο για να αντικατασταθούμε πλήρως;» ο παράγοντας αυτός παίζει καθοριστικό ρόλο. Η θνησιμότητα προσδιορίζει και τον υπολογισμό του «ορίου αναπαραγωγής», όριο που σήμερα μεν είναι, όπως προαναφέραμε, 2,1 παιδιά/ γυναίκα, στο αργότερο όμως παρελθόν, με υψηλές πιθανότητες θνησιμότητας και χαμηλούς μέσους όρους προσδοκώμενης ζωής στην γέννηση

² Δηλαδή οι γυναίκες που γεννήθηκαν κατά την διάρκεια ενός έτους ή ακόμη διαδοχικών ετών)

υπερέβαινε τα 5,0 παιδιά/ γυναίκα (Δυτική Ευρώπη του 18ου-αρχές του 19ου αιώνα). Σε αντίθετη περίπτωση, εάν η παράμετρος «θνησιμότητα» δεν ληφθεί υπόψη, τα συμπεράσματα που συνάγουμε είναι ασφαλώς λανθασμένα: Φανταζόμαστε αμέσως μεγάλες οικογένειες με πληθώρα παιδιών και ταχύτατους ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού, κάτι που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα και που διαψεύδεται από τα διαθέσιμα διαχρονικά στοιχεία.

Αν ενδιαφερθούμε τώρα για την πορεία του διαγενεακού αυτού δείκτη γονιμότητας στην χώρα μας (μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα στις διαδοχικές γενεές των γυναικών), θα διαπιστώσουμε ότι ακολουθεί σταθερά αργή πτωτική πορεία τουλάχιστον από τα μέσα της τρίτης μεταπολεμικής δεκαετίας έως το 1950-55: Οι Ελληνίδες που γεννήθηκαν γύρω στο 1925 έφεραν στον κόσμο κατά μέσο όρο 2,3-2,5 παιδιά/ γυναίκα (εκτίμηση), αυτές που γεννήθηκαν 40 χρόνια αργότερα 1,7-1,8 παιδιά/ γυναίκα, ήτοι 0,6-0,8 παιδιά λιγότερο. Θα μπορούσαμε επομένως να συμπεράνουμε ότι πριν αναπαράγομασταν «πλήρως» ενώ σήμερα όχι. Για όσους παρακολούθησαν τον πρότερο συλλογισμό μας ένα παρόμοιο συμπέρασμα είναι ασφαλώς λανθασμένο, διότι ναι μεν κάναμε περισσότερα παιδιά, αλλά αυτά που έμεναν στην ζωή για να αντικαταστήσουν τις μητέρες ήταν και τότε και τώρα λιγότερα από τα «αναγκαία» 2,05 (105 κόρες και 100 αγόρια). Αν το «όριο αναπαραγωγής» για τις γυναίκες που γεννήθηκαν μετά το 1950 είναι 2,1 παιδιά, για τις γυναίκες του 1925 το όριο ήταν ασφαλώς υψηλότερο. Αν είχαν τις συνθήκες θνησιμότητας των Νορβηγίδων ή των Δανών (τις χαμηλότερες της Ευρώπης), για να αντικατασταθούν πλήρως, θα έπρεπε να φέρουν στον κόσμο περισσότερα από 2,25 παιδιά. Αν είχαν αυτές των Ισπανίδων ή Ιταλίδων (το πιθανότερο), περισσότερα των 2,6-2,7. Επομένως, και «τότε» και «τώρα», υπολείπονται 0,3-0,4 παιδιά/ γυναίκα για να υπάρξει πλήρης αντικατάσταση των γενεών. Αν θελήσουμε να ανατρέξουμε ακόμη πιο πίσω στο παρελθόν, στις δύο πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας (παρ' ότι οι πιθανότητες απόκλισης από την πραγματικότητα στην περίπτωση αυτή μπορεί να είναι σημαντικές), οι Ελληνίδες των αναπαραγωγικών ηλικιών της περιόδου εκείνης, με μέσο αριθμό παιδιών/ γυναίκα (ετήσιοι δείκτες) 4,0-5,0 (δηλαδή με σχεδόν τριπλάσιο «μέσο αριθμό παιδιών» από ότι στην τελευταία πενταετία), με τις τότε επικρατούσες στις γενεές τους συνθήκες θνησιμότητας πάλι οριακά «αναπαράγονται» (απαιτούντο πάνω από 4 παιδιά για να επιτευχθεί η πλήρης αντικατάστασή τους). Τέλος, οφείλουμε να υπενθυμίσουμε ότι παρόλο που δεν διασφαλίζεται σίγουρα η πλήρης αντικατάσταση των γενεών μας ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο πληθυσμός μας συνεχίζει να αυξάνεται, στον βαθμό που η γονιμότητα δεν αποτελεί τον μόνο παράγοντα. Οι πληθυσμιακές δομές, η θνησιμότητα και η μετανάστευση έπαιξαν και συνεχίζουν να παίζουν καθοριστικό ρόλο κατά την διάρκεια της ίδιας περιόδου, παρόλο που συχνότατα αποσιωπούνται, με αναγωγή του «δημογραφικού προβλήματος» σε πρόβλημα «γεννητικότητας-γονιμότητας».

Επομένως, με βάση τα προαναφερθέντα, δυνάμεθα να ισχυρισθούμε ότι η λεγόμενη «υπογεννητικότητα» των Ελληνίδων δεν είναι φαινόμενο της τελευταίας εικοσαετίας (κατά την διάρκεια της οποίας οι ετήσιοι δείκτες γονιμότητας συρρικνώθηκαν σημαντικά, από 2,1-2,2 σε 1,4-1,3 παιδιά/ γυναίκα). Κατ' επέκταση, η αναζήτηση των «αιτιών» είναι δυνατόν να περιορισθεί αποκλειστικά στον «βραχύ χρόνο», στην ανάλυση των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών, πολιτισμικών αλλαγών που επήλθαν κατά την τελευταία εικοσαετία; Η έκταση και ένταση του φαινομένου είναι αυτή που του προσδίδεται; Αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα; Στα ερωτήματα αυτά δεν είναι δυνατόν να απαντήσουμε παρά μόνον αρνητικά. Αν μας χαρακτηρίζουν κάποιες «διαιτερότητες», αυτές είναι η έλλειψη φερέγγυων στατιστικών σειρών και η ανυπαρξία δημογραφικής παιδείας και έρευνας. Οι φερέγγυες στατιστικές σειρές θα επέτρεπαν να μελετήσουμε το απώτερο δημογραφικό παρελθόν μας και θα μας βοηθούσαν να συνάγουμε σαφή συμπεράσματα για την πορεία του φαινομένου, κατά την 170χρονη ιστορία μας ως ανεξάρτητου κράτους. Η ανυπαρξία δημογραφικής παιδείας και έρευνας, καθώς και η ελλιπής αφομοίωση των μεθοδολογικών εργαλείων οδηγεί συχνότατα σε διατύπωση θέσεων, απόψεων, εκτιμήσεων και υποθέσεων που στηρίζονται κυρίως σε μεταφυσικούς φόβους, πρωτογενείς αντιδράσεις, ιδεολογικές τοποθετήσεις και λιγότερο στην επιστημονική ανάλυση και τεκμηρίωση.

Στο πλαίσιο αυτό, δεν είναι «τυχαίο» γεγονός η «ανακάλυψη» και η ανάδειξη της «υπογεννητικότητας» των Ελλήνων σε κύριο θέμα την τελευταία εικοσαετία, όπως κατά την γνώμη μας, δεν είναι τυχαία η αποκλειστική παράθεση δεικτών που δίδουν αποσπασματική εικόνα της πραγματικότητας και η αποσιώπηση αυτών (όπως της διαγενεακής γονιμότητας και του ορίου αναπαραγωγής σε συνάρτηση με την εξέλιξη της θνησιμότητας) οι οποίοι δεν επιτρέπουν την συναγωγή παρόμοιων «καταστροφολογικών» συμπερασμάτων.

2.3.2. Συγχρονική ανάλυση (ετήσιοι ή συγκυριακοί δείκτες)

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση και επίκληση των λεγομένων «συγκυριακών ή ετήσιων δεικτών γονιμότητας» οι οποίοι δίδουν, ως μέγεθος, επίσης ένα «μέσο αριθμό παιδιών/ γυναικά» κατά έτος (ως επίσης και η αποσιώπηση του τι πραγματικά σηματοδοτεί η διαχρονική εξέλιξή τους) και τέλος, σε συνάρτηση με τα προαναφερθέντα, ο χρόνος εμφάνισης και δημοσιοποίησης των απόψεων από τους «εξειδικευμένους» εκείνους επιστήμονες που παρουσιάζουν μian αποκαλυπτική εικόνα των δημογραφικών μας εξελίξεων.

Θα μπορούσε ασφαλώς να ερωτηθεί ο μη ειδικός: Πώς είναι δυνατόν για το ίδιο φαινόμενο «γονιμότητα» να υπάρχουν διαφορετικοί δείκτες που προσμετρούν «ίδια» μεγέθη («μέσος αριθμός παιδιών/ γυναικά») και οι οποίοι εκφράζουν διαφορετικές καταστάσεις και παρουσιάζουν διαφοροποιημένες πορείες;

Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό θα πρέπει να αποσαφηνίσουμε εννοιολογικά -όπως το κάναμε και για τον διαγενεακό δείκτη γονιμότητας- το «περιεχόμενο» του ετήσιου δείκτη γονιμότητας: Οφείλουμε να υπενθυμίσουμε ότι ο δείκτης αυτός δεν αντικατοπτρίζει την πραγματική γονιμότητα καμίας γενεάς ή ομάδας γενεών. Είναι μία θεωρητική «κατασκευή», ένας μέσος, που δίνει τον αριθμό παιδιών που «αναμένεται» να γεννηθούν από μία πλασματική -μη υπαρκτή- γενεά 1000 γυναικών αν αυτή ακολουθήσει το πρότυπο αναπαραγωγικής συμπεριφοράς ενός έτους (δηλαδή, αν οι γυναίκες της υποθετικής αυτής γενεάς έχουν σε κάθε ηλικία την ίδια γονιμότητα με την προσμετρούμενη στην διάρκεια του συγκεκριμένου έτους γονιμότητα των 35 διαφορετικών γενεών που το τέμνουν, ηλικίας 15 έως 50).

Το τελικό μέγεθος του δείκτη είναι το αποτέλεσμα μιας διαδρομής, μιας «λογικής» κατασκευής που «στήνεται» θέτοντας, τον ένα μετά τον άλλον, κύβους που ο καθένας τους αποτελεί τμήμα ενός διαφορετικού οργανικού συνόλου (γενεάς γυναικών). Ο δείκτης αυτός επομένως αποκρυσταλλώνει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα κάθε χρονικής περιόδου, δίδοντάς του πολλαπλασιαστική ισχύ, στον βαθμό που καμιά υπαρκτή γενεά γυναικών δεν αναμένεται στην πραγματικότητα να έχει κατά την διάρκεια της αναπαραγωγικής της ζωής (30-35 έτη) την ίδια «αντίδραση» που έχουν οι 35 γενεές όταν τέμνουν μία συγκεκριμένη χρονιά ή περίοδο.

Η ταχύτατη όμως πτώση των εγκάρσιων ή συγχρονικών δεικτών και η τοποθέτησή τους τα τελευταία έτη σε επίπεδα ιδιαίτερα χαμηλά (1,3-1,4 παιδιά/ γυναίκα), αποτελούν για την ευρεία κοινή γνώμη και για ορισμένους ακόμη ειδήμονες των δημογραφικών δρώμενων ένδειξη της οξύτερης δημογραφικής κρίσης που γνώρισε η χώρα μας. Αναμφισβήτητα, για την πλειονότητα των ενασχολούμενων με τις πληθυσμιακές εξελίξεις, η Ελλάδα, από το 1980 και εντεύθεν μαστίζεται από την οξύτερη δημογραφική κρίση των τελευταίων 150 ετών. Παράλληλα, οι ίδιοι αυτοί «ειδήμονες» συγκρίνοντας τις τιμές του δείκτη ετήσιας γονιμότητας (ICF) την τελευταία δεκαετία στην χώρα μας με αυτές των υπολοίπων χωρών της Ευρώπης των 15 και διαπιστώνοντας ότι αυτές βρίσκονται σε χαμηλά σχετικά επίπεδα καταλαμβάνονται από ιδιαίτερο πανικό, ο οποίος εντείνεται ακόμη περισσότερο όταν στρέφονται προς ανατολάς για να συγκρίνουν τις δημογραφικές εξελίξεις της δυτικής Ευρώπης (και της Ελλάδας) με αυτές των μουσουλμανικών χωρών που έχουν διέξοδο στην Μεσόγειο (και ιδιαίτερα της γειτονικής Τουρκίας). Η κοινή γνώμη δέχεται έτσι έναν αδιάκοπο βομβαρδισμό από τον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο, ο οποίος συχνότατα, με την ιδιαίτερη προχειρότητα που τον χαρακτηρίζει και σε μόνιμη αναζήτηση «ηχηρών» τίτλων, αναπαράγει διευρυμένα, τις πρότερες ανησυχίες, παρουσιάζοντας συνήθως ένα αμάλγαμα «εκκλαϊκευμένων» δεικτών και όρων καθιστώντας ιδιαίτερα δύσκολη την νηφάλια και ψύχραιμη εξέταση των φαινομένων και την αναζήτηση των αιτιωδών σχέσεων. Εάν προσθέσουμε σε όλα τα προηγούμενα τον «αφελή» βολонταρισμό του πολιτικού λόγου που επιδίδεται σε ασκήσεις του τύπου «κοινός νους» για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων, έχουμε ένα ιδιαίτερα πολύπλοκο πάζλ, στο οποίο ο δημογράφος έχει ιδιαίτερη δυσκολία να τοποθετηθεί και να εκφρασθεί - έναντι του «προφανούς» και «αυταπόδεικτου».

Ας επανέλθουμε όμως στην συγκυριακή ανάλυση της γονιμότητας. Έχοντας κατανοήσει το τι αντιπροσωπεύει ο συγκεκριμένος δείκτης και με ποιο τρόπο υπολογίζεται, είναι προφανές ότι είναι ιδιαίτερα «ευαίσθητος» στις αλλαγές του περιβάλλοντος και αυτό επιβεβαιώνεται από τις εμπειρίες του παρελθόντος και τους λογικούς ελέγχους. Ξεκινώντας έτσι από τις διαθέσιμες εμπειρίες, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι διακυμάνσεις του συγκυριακού αυτού δείκτη ήταν σημαντικότερες, συγκρινόμενες με αυτές της πορείας της γονιμότητας των γενεών (διαγενεακής γονιμότητας), τόσο στην Ελλάδα, όσο και στις λοιπές ανεπτυγμένες χώρες (τις χρονολογικές σειρές των οποίων διαθέτουμε για τα τελευταία 150 τουλάχιστον χρόνια). Είναι ένας δείκτης υπερευαίσθητος που υπερτονίζει την ανοδική ή πτωτική πορεία της διαγενεακής γονιμότητας: **για ποιους λόγους όμως;**

Για να απαντήσουμε οφείλουμε να υπενθυμίσουμε ότι η «ετήσια» γονιμότητα μεταβάλλεται βασικά, αφενός, εξ αιτίας κυρίως της αύξησης ή μείωσης του αριθμού των πολύτεκνων οικογενειών, αφετέρου, εξ αιτίας της αύξησης ή μείωσης της μέσης ηλικίας των γυναικών στην απόκτηση των παιδιών τους (του οριζόμενου άλλως και ως «ημερολογίου της γονιμότητας»). Η διάδοση των αντισυλληπτικών μέσων επηρεάζει τις δυο προαναφερθείσες συμπεριφορές, διότι δίδει την δυνατότητα να αποφευχθούν οι μη επιθυμητές συλλήψεις και διότι επιτρέπει στα ζεύγη να προγραμματίσουν την έλευση των παιδιών τους, επιταχύνοντας ή επιβραδύνοντας τη.

Οι αλλαγές στο ημερολόγιο της γονιμότητας (οι αυξομειώσεις δηλαδή της μέσης ηλικίας απόκτησης παιδιών), επηρεάζουν άμεσα τον συνθετικό μας δείκτη. Ας δώσουμε ένα απλό παράδειγμα: Ας φανταστούμε ότι όλες οι γυναίκες που θα επιθυμούσαν να αποκτήσουν παιδί κατά την διάρκεια ενός έτους α (ή μιας περιόδου α) απεφάσιζαν, για κάποιο σοβαρό λόγο, να το αποκτήσουν το επόμενο έτος β (ή την επόμενη περίοδο). Στην πρώτη αυτή περίοδο δεν θα είχαμε καθόλου γεννήσεις με αποτέλεσμα ο ετήσιος (ή άλλως αποκαλούμενος συνθετικός δείκτης) γονιμότητας θα ελάμβανε μηδενικές τιμές, και επομένως, όσοι εβασίζοντο σε αυτόν για την εξαγωγή συμπερασμάτων για την αναπαραγωγή των γυναικών θα κατελαμβάνοντο από μη ελεγχόμενο πανικό. Όμως, εξ όσων έχουμε ήδη αναπτύξει, δεν συνάγεται ότι οι μηδενικές τιμές του δείκτη μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι ο πληθυσμός μας αρνείται να αναπαραχθεί. Από το επόμενο έτος (ή περίοδο), ο δείκτης θα έπαιρνε υψηλότερες τιμές εφόσον θα είχαμε πληθώρα γεννήσεων (γεννήσεις που δεν έλαβαν χώρα την προηγούμενη χρονιά ή περίοδο και γεννήσεις που αναμένονταν λογικά να πραγματοποιηθούν την επόμενη χρονιά ή περίοδο). Όμως εξ αιτίας αυτής της «καθυστερήσης», όλες σχεδόν οι γυναίκες (35 γενεές) θα αποκτήσουν τα παιδιά τους πιο ηλικιωμένες, χωρίς αυτό να σημαίνει αναγκαστικά ότι ο τελικός αριθμός παιδιών που θα φέρουν στην ζωή (η διαγενεακή δηλαδή γονιμότητα) μεταβλήθηκε σημαντικά. Επομένως, είναι φανερό ότι ο ετήσιος δείκτης είναι ιδιαίτερα «ευαίσθητος» στις μεταβολές της μέσης ηλικίας της μητέρας στην γέννηση των παιδιών της (αποκαλείται συνήθως από τους δημογράφους και «μέση ηλικία στην τεκνογονία») και η σχέση που συνδέει τα δύο μεγέθη καθίσταται προφανής.

Εάν αντιθέτως με το προηγούμενο παράδειγμα, η καθυστέρηση αυτή είναι κατά 1 μόνον μήνα, οι γεννήσεις των επόμενων 11 μηνών θα παραμείνουν οι ίδιες, ενώ στον πρώτο μήνα δεν θα έχουμε καθόλου γεννήσεις: θα μας «υπολείπεται» επομένως το 1/12 των γεννήσεων που αναμέναμε, και ο συνθετικός ετήσιος δείκτης θα «συρρικνωθεί» σχεδόν κατά το 1/12. Στην πραγματικότητα δεν συναντώνται φυσικά τέτοιες «μηχανικές» αλλαγές συμπεριφορών, αλλά, συνήθως, μερικά ζευγάρια αναβάλλουν για μερικούς μήνες την απόφασή τους να αποκτήσουν παιδί. Εάν π.χ. κατά την διάρκεια ενός έτους, το 1/12 των ζευγαριών καθυστερήσουν κατά μέσο όρο ένα έτος την έλευση του παιδιού τους, η μέση «καθυστερήση» θα είναι ενός μηνός, και επομένως και το στατιστικά προσμετρούμενο αποτέλεσμα θα είναι ακριβώς το ίδιο με αυτό που προαναφέραμε. Αυτή η αλλαγή, αν συνεχιστεί για σωρεία ετών, ουδαμώς συνεπάγεται την αμετάκλητη ματαίωση της έλευσης κάποιου παιδιού, αλλά απλά και μόνον ότι κάθε χρονιά το 1/12 των ζευγαριών (που δεν είναι υποχρεωτικά και τα ίδια ζευγάρια με αυτά της προηγούμενης χρονιάς που απεφάσισαν το ίδιο) καθυστερεί κατά ένα χρόνο την έλευση του επιθυμητού παιδιού. Επαγωγικά, με βάση το προηγούμενο αυτό πρότυπο, στην προκειμένη περίπτωση θα έχουμε:

α) μείωση των γεννήσεων κατά 1/12

β) πτώση του συνθετικού δείκτη κατά 1/12

γ) η ηλικία της μητέρας στην τεκνογονία (ή άλλως η μέση ηλικία τεκνοποίησης) θα ανέρχεται κατά ένα μήνα

δ) η καμπύλη των ποσοστών γονιμότητας κατά ηλικία της μητέρας στην γέννηση θα μετακινηθεί κατά ένα μήνα, προς τις πιο μεγάλες ηλικίες, διατηρώντας πάντοτε την ίδια μορφή.

Το αντίστροφο ακριβώς των όσων εκθέσαμε θα συμβεί ασφαλώς εάν τα ζευγάρια αποφάσιζαν κάθε έτος να επιταχύνουν κατά μέσο όρο ένα μήνα την έλευση των παιδιών τους. Αυτό το υποθετικό λογικό σενάριο, καθαρά νοητική κατασκευή, με μικρές αποκλίσεις, διαπιστώνουμε ότι «κολλάει» σαφώς στην πραγματικότητα της χώρας μας κατά την πρώτη μεταπολεμική τριακονταετία (1955→): Ενώ π.χ. η γονιμότητα των γυναικών που γεννήθηκαν μεταξύ του 1930 και του 1955 ελάχιστα διαφέρει (2 παιδιά σχεδόν κατά μέσο όρο οι πρώτες, 1,9 οι δεύτερες, ήτοι 0,10 παιδιά/ γυναίκα λιγότερα), ανάμεσα στο 1960 και το 2000 ο συνθετικός δείκτης από 2,14 παιδιά/ γυναίκα (1963) ανέρχεται σε 2,39 παιδιά/ γυναίκα το 1976, σε 2,23 παιδιά/ γυναίκα το 1980 σε 1,65 παιδιά/ γυναίκα το 1985 και 1,3-1,4 την τελευταία πενταετία (ήτοι εύρος διακύμανσης 0,8 περίπου παιδιά/ γυναίκα), ενώ παράλληλα η μέση ηλικία στην τεκνογονία κατέρχεται κατά 2 σχεδόν έτη ανάμεσα στο 1963 και το 1981 (28,4 έτη έναντι 26,1 έτη) και ακολουθεί αντίστροφη πορεία ανάμεσα στο 1982 και 2000 (28,0 σχεδόν έτη). Επομένως, παρόλο που οι διαδοχικές γενεές γυναικών που γεννήθηκαν ανάμεσα στο 1935 και το 1955 κάνουν

κατά τι λιγότερα παιδιά (αργή σταθερή πτωτική πορεία της διαγενεακής γονιμότητας), οι συνθετικοί ή ετήσιοι δείκτες το «αποκρύπτουν» για μεγάλη περίοδο, δίδοντας την εντύπωση ότι αναπαραγόμαστε πλήρως (στον βαθμό που λαμβάνουν τιμές άνω του 2,2 παιδιά/ γυναίκα ανάμεσα στο 1963 και το 1980) και το «υπερτονίζουν» κατόπιν (μετά το 1981-1982) λαμβάνοντας ιδιαίτερα χαμηλές τιμές που φτάνουν στο 1,4-1,3 παιδιά/ γυναίκα. Δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι τα «παιχνίδια» του συγκυριακού δείκτη στην χώρα μας μέχρι σήμερα (1960-2000) επηρεάζονται περισσότερο από τις μεταβολές της μέσης ηλικίας στην τεκνογονία, και λιγότερο από τις μεταβολές της γονιμότητας των γενεών που τέμνουν στις πλέον «γόνιμες» ηλικίες τους την τελευταία τεσσαρακονταετία,

2.3.3. Συγχρονική έναντι διαγενεακής ανάλυσης;

Τίθεται επομένως το ερώτημα: Προς τι αυτή η εμμονή στην συναγωγή συμπερασμάτων για το παρόν και το μέλλον της αναπαραγωγής μας, αποκλειστικά και μόνον από την ανάλυση και παρουσίαση των ετήσιων ή συγκυριακών δεικτών γονιμότητας και η πλήρης «αδιαφορία» για την διαγενεακή μελέτη της γονιμότητας; Γιατί οι διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στους δυο δείκτες αποσιωπώνται, (όταν και δευτεροετής ακόμη φοιτητής της δημογραφίας σε κάποια σχολή είναι εκ των πρώτων που καλείται να κατανοήσει στην δημογραφική ανάλυση); Πώς είναι δυνατόν ορισμένοι να διατείνονται με βεβαιότητα, ακόμη και σήμερα, ότι οι Ελληνίδες κάνουν (ή θα κάνουν) 1,3 παιδιά/ γυναίκα (όταν απαιτούνται, για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, 2,1 για να αναπαραχθούν πλήρως) και επομένως ότι ο πληθυσμός μας θα μειωθεί κατά 0,5 έως 1,0 εκατομμύρια μετά από τριάντα έτη;

Πώς είναι δυνατόν, κάτι, που οποιοσδήποτε λογιστής μιας επιχείρησης είναι σε θέση να κατανοήσει, διακρίνοντας την διαφορά ανάμεσα στο ετήσιο ισοζύγιο της και στα έξοδα-έσοδά της κάποια χρονική στιγμή t (το ισοζύγιο δυνάμενο να είναι ισοσκελισμένο -όπως η διαγενεακή γονιμότητα- όταν οι καταβολές των οφειλόμενων και οι εισπράξεις των εσόδων μπορούν να θέτουν προβλήματα), επιστήμονες ενασχολούμενοι με τα δημογραφικά δρώμενα δεν είναι σε θέση να συλλάβουν; Πώς είναι δυνατόν να γίνονται προβλέψεις για την μελλοντική εξέλιξη του πληθυσμού μας με τις τιμές της γονιμότητας κατά ηλικία που προσμετρώνται την τελευταία δεκαετία, όταν είναι προφανές, ότι οι ιδιαίτερα χαμηλές τιμές του δείκτη οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στην «συγκυρία» (αύξηση της μέσης ηλικίας στην τεκνογονία) και θα πρέπει να αναμένουμε -στον βαθμό που οι αλλαγές αυτές θα περιοριστούν- την μικρή άνοδο του ίδιου δείκτη κατά την επόμενη περίοδο (τα παιδιά που, κατά την προηγούμενη δεκαετία, οι γυναίκες αναπαραγωγικής ηλικίας «ανέβαλαν» να φέρουν στον κόσμο θα τα φέρουν αργότερα, δηλαδή πιο ηλικιωμένες);

Καθίσταται προφανές ότι η μονομανής αυτή επικέντρωση της προσοχής στην αναπαραγωγή (γεννητικότητα/ γονιμότητα) και η συνακόλουθη καταστροφολογική αναπαράσταση της πραγματικότητας εμποδίζουν την ψύχραιμη και νηφάλια συζήτηση για τις δημογραφικές εξελίξεις και προοπτικές, τόσο ανάμεσα στους εξειδικευμένους επιστήμονες, όσο και στην ευρύτερη κοινή γνώμη. Εκλείπει κάθε ουσιαστικός προβληματισμός για την «ποιότητα» του πληθυσμού της χώρας μας, ενώ παράλληλα προβάλλεται η «ποσότητα» σε συνάρτηση με όμορες «ποσότητες». Τονίζονται συνεπώς οι ανισότητες, με επίκληση ιστορικών «παραδειγμάτων» που συνειρμικά μας οδηγούν σε καταστροφολογικά σενάρια του τύπου «γεννάτε γιατί χανόμαστε», ενώ τα αναφερόμενα παραδείγματα, συνήθως, δεν επιτρέπουν την ανάδειξη παρόμοιων αιτιωδών σχέσεων. Τέλος, παρουσιάζεται ως δαμόκλειος σπάθη η αύξηση του αριθμού των ηλικιωμένων -«γήρανση»- στην βάση ενός ορίου (65 έτη), που αυθαίρετα τίθεται, χωρίς αναφορά στα φυσιολογικά, νευρολογικά, και ψυχολογικά δεδομένα των αρχών του 21ου αιώνα. Οπότε, θεωρείται ότι η ηλικία είναι ο μοναδικός ασφαλής δείκτης για την «μέτρηση» της κατάστασης της υγείας και των παραγωγικών δυνατοτήτων του ατόμου, επιχειρείται δηλαδή η αναγωγή μιας «φυσικής» κατηγορίας (ηλικία) σε «κοινωνική» (εργασία).

Έτσι, ως επαγωγή της κυρίαρχης αυτής θεώρησης, η αναπαραγωγή και η γενετήσια συμπεριφορά τείνουν να εξετασθούν «αυτονομημένα», ως εάν τα άτομα να επιλέγουν «ελεύθερα» και «συνειδητά» τον αριθμό των παιδιών τους, ως εάν οι επιλογές αυτές να μην εγγράφονται στο πλαίσιο των τρεχόντων-κυρίαρχων κοινωνικών κανόνων, να μην επηρεάζονται από τις «προτροπές» ενός συλλογικού συστήματος αναφοράς. Ως εάν κοινωνία, οικογένεια και αναπαραγωγή να μην αποτελούν ενιαίο σύστημα.

3. ΟΙ ΠΡΟΣΦΑΤΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΧΩΡΑ ΜΑΣ, ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ

3.1. Οι μονομερείς προσεγγίσεις των δημογραφικών εξελίξεων και τα επαγωγά τους

Βάσει των προτέρων συνοπτικά εκθεθειμένων στοιχείων και εκτιμήσεων δυνάμεθα να εγείρουμε σειρά συναφών ερωτήσεων: Προς τι η προβολή των πλέον "ανησυχητικών" δεικτών, η επίκληση ιδιοτήτων που δεν έχουν, η αποσιώπηση άλλων λιγότερο "ανησυχητικών", η επικέντρωση της ανάλυσης στον συγκυριακά μικρό χρόνο, με άμεση συνέπεια την έλλειψη αναφοράς στην ιστορία, το μονομερές ενδιαφέρον για μια από τις συνιστώσες του προβλήματος (γονιμότητα) και η επιλεκτική επιλογή περιόδων αναφοράς, δεδομένων, δεικτών, χωρών προς σύγκριση;

Οι απαντήσεις στα πρότερα ερωτήματα δεν είναι προφανείς: Θα μπορούσε κανείς να επικαλεσθεί την ελλιπή δημογραφική παιδεία αλλά κάτι τέτοιο θα ήταν αρκετά απλοϊκό. Θα πρέπει μάλλον, για να εξηγήσουμε αυτή την "αποκαλυπτική" παρουσίαση της δημογραφικής μας κατάστασης (βλέπε "γονιμότητα"), στην βάση επιλεκτικής και μονομερούς παρουσίασης δεδομένων, και το επιχειρούμενο αμάλγαμα (σύγκριση επιλεκτικά περιόδων αναφοράς και ανομοιογενών μεγεθών), να ανατρέξουμε στην κοινωνιολογία των επιστημών και κυρίως στην κυρίαρχη ιδεολογία που χαρακτηρίζει σημαντικά τμήμα των ενασχολούμενων με τα δημογραφικά δρώμενα στην χώρα μας. Το κυρίαρχο αυτό ρεύμα σκέψης και ιδεών στο οποίο εντάσσονται χαρακτηρίζεται από τις εξής συντεταγμένες: Απόλυτη αναγκαιότητα αύξησης του "ελληνικού" πληθυσμού, φόβος για την αύξηση των ξένων και την αλλοίωση της εθνικής ταυτότητας, αναγκαιότητα παρεμβάσεων για την αύξηση των γεννήσεων. Δεν θα χαρακτηρίζαμε άλλωστε ως τυχαία ή συγκυριακή την "συμπόρευση" των επιστημόνων αυτών με όσους προβάλλουν λιγότερο "επιστημονικές" προτάσεις και θέσεις για τους κινδύνους "αφελληνισμού", απώλειας "δυναμισμού" του έθνους, κατάκτησής μας ("όπως και στο παρελθόν") από τους πολυπληθέστερους, νεώτερους (και δυναμικότερους) "βαρβάρους", τους οποίους μόλις δυνάμεθα να κρατήσουμε "εκτός των τειχών". Από τον Gobbert ως τον Ναπολέοντα, από τον Bertillon ως τον Retain, οι βασικές ιδέες παραμένουν οι ίδιες και οι επελθούσες γενεές ελάχιστα είχαν να προσθέσουν.

Επαγωγό της αποσπασματικής αυτής θεώρησης των δημογραφικών δεδομένων και της μονομερούς αυτής επικέντρωσης της προσοχής στην αναπαραγωγή (γεννητικότητα/ γονιμότητα) είναι και η συσώρευση των εμποδίων για μια νηφάλια, στην βάση των υπαρκτών δεδομένων και δυνατών αναλύσεων συζήτηση για τις δημογραφικές εξελίξεις και προοπτικές. Έτσι, ελάχιστα μας προβληματίζει η σχετικά υψηλή βρεφική μας θνησιμότητα (διπλάσια σχεδόν αυτής της Σουηδίας, -3,5% το 2000) ή ακόμη η θνησιμότητα σε ορισμένες ηλικίες από ιδιαίτερες αιτίες (τροχαία δυστυχήματα) που είναι και από τις υψηλότερες της Δυτικής Ευρώπης. Ελάχιστα επίσης μας προβληματίζει η ιδιαίτερα άνιση κατανομή του πληθυσμού μας στον γεωγραφικό χώρο και οι επιπτώσεις της (>45% στο <2,9% του ελληνικού εδάφους στον νομό Αττικής). Εκλείπει ουσιώδης προβληματισμός για τις μεταναστευτικές ροές που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην δημογραφική μας ιστορία, αλλά και θα έχουν ολοένα και μεγαλύτερο ειδικό βάρος στο άμεσο και απώτερο μέλλον (εξωτερική μετανάστευση και παλιννόστηση, είσοδος προσφύγων και ξένων εργαζόμενων, εγκατάσταση "ομογενών"/ελληνικών "μειονοτικών" ομάδων στην χώρα μας). Εκλείπει ακόμη και ο προβληματισμός για την "ποιότητα" του πληθυσμού της χώρας μας (σε σχέση με την υγεία του, την παιδεία του, την δυνατότητα προσαρμογής του στις ταχύτατα εξελισσόμενες συνθήκες, στην παραγωγή με την ευρεία έννοια). Παράλληλα προβάλλεται η "ποσότητα" σε συνάρτηση με όμορες "ποσότητες" για να τονισθούν οι ανισότητες, με επίκληση ιστορικών "παραδειγμάτων" (Ρώμη, Αρχαία Αθήνα) που συνειρμικά μας οδηγούν σε καταστροφολογικά σενάρια του τύπου "γεννάτε γιατί χανόμαστε", όταν τα αναφερόμενα παραδείγματα, συνήθως, δεν επιτρέπουν την ανάδειξη παρόμοιων αιτιωδών σχέσεων. Τέλος, ως δαμόκλειος σπάθη, παρουσιάζεται η αύξηση του αριθμού των ηλικιωμένων -"γήρανση"- στην βάση ενός ορίου (65 έτη) που αυθαίρετα τίθεται, χωρίς αναφορά στα φυσιολογικά, νευρολογικά, και ψυχολογικά δεδομένα του τέλους του 20ου αιώνα, θεωρώντας ότι η ηλικία είναι ο μοναδικός ασφαλής δείκτης για την "μέτρηση" της κατάστασης της υγείας και των παραγωγικών δυνατοτήτων του ατόμου, και επιχειρώντας την αναγωγή μιας "φυσικής" κατηγορίας (ηλικία) σε "κοινωνική" (εργασία).

Ταυτόχρονα και παράλληλα, ως επαγωγό της πρότερης μονομερούς και αποσπασματικής προσέγγισης, η αναπαραγωγή και η γενετήσια συμπεριφορά τείνουν να εξετασθούν "αυτονομημένα", ως εάν να υπερίπτανται του υπάρχοντος εποικοδομήματος και της υλικής του βάσης. Ως εάν να είναι ένα σύνθετο θέμα μεν, που ανάγεται δε αποκλειστικά σε ατομικές επιλογές. Ως εάν τα άτομα να επιλέγουν "ελεύθερα" και "συνειδητά" τον αριθμό των παιδιών τους, κάνοντας πάντοτε λιγότερα από αυτά που επιθυμούν (διαφορά ανάμεσα στον "ιδεατό", "επιθυμητό" και "αποκτώμενο" αριθμό παιδιών που καταγράφουν όλες οι εμπειρικές έρευνες). Ως εάν οι επιλογές αυτές να μην εγγράφονται στο πλαίσιο

των υφισταμένων κοινωνικών κανόνων, να μην επηρεάζονται από τις "προτροπές" ενός συλλογικού συστήματος αναφοράς. Ως εάν να είναι απλώς "άθροισμα" ατομικών επιλογών, σε πλήρη "ρήξη" και αναντιστοιχία με την κοινωνία (στο πλαίσιο της οποίας εκφράζονται και μορφοποιούνται). Ως εάν αυτή να μην εμπεριέχει μια δική της δυναμική, δυναμική που δεν προσδιορίζει μόνον την πορεία του συγκεκριμένου φαινομένου, αλλά ένα ευρύτερο πεδίο όπου κινούνται, εκφράζονται, εκδηλώνονται τόσο οι γνώμες, στάσεις, κίνητρα, στόχοι, επιδιώξεις, όσο και οι δράσεις μας. Ως εάν κοινωνία, οικογένεια και αναπαραγωγή να μην αποτελούν ενιαίο σύστημα.

3.2. Κοινωνία, οικογένεια και δημογραφικές συμπεριφορές (γονιμότητα)

Ας επικεντρώσουμε προς στιγμήν την προσοχή μας στην προαναφερθείσα τριλογία, και ιδιαίτερα στο τελευταίο της σκέλος και στις αμφίδρομες σχέσεις που ενυπάρχουν με τα δύο προηγούμενα. Ας δεχθούμε ως σχολική υπόθεση ότι, το πρόβλημα της αναπαραγωγής είναι το καθοριστικό, υιοθετώντας τις κυρίαρχες απόψεις των ενασχολούμενων με το «δημογραφικό πρόβλημα της χώρας μας». Ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση, στην χώρα μας οι προσεγγίσεις είναι ελλειπτικές, αποσπασματικές, μονομερείς και ελάχιστα επιστημονικές. Η συνήθης κατάληξη είναι -και δεν θα μπορούσε να είναι διαφορετική- «Οι Ελληνίδες θέλουν αλλά δεν μπορούν», θα «μπορούσαν» δε, εάν υπήρχε πολιτική ενεργούς υλικής -οικονομικής στήριξης της οικογένειας (και της γονιμότητας).

Κατά την γνώμη μας, οι υιοθετούντες την πρότερη απάντηση-λύση στο πρόβλημα αποφεύγουν να απαντήσουν σε βασικά ερωτήματα. Θα προσπαθήσουμε να τα διατυπώσουμε συνοπτικά: α) οι δημογραφικές συμπεριφορές (της γονιμότητας συμπεριλαμβανομένης) εγγράφονται ή όχι στο πλαίσιο των «προτύπων» της οικογένειας, εκφράζουν έμμεσα, αντικατοπτρίζουν τα πρότυπα αυτά; β) αν η «συγκυρία» (βραχύς χρόνος) τις επηρεάζει μερικώς, οι γενικές τάσεις προσδιορίζονται καθοριστικά από το «πρότυπο» της οικογένειας όπως έχει διαμορφωθεί και εξελιχθεί σήμερα στις ανεπτυγμένες χώρες του πλανήτη μας; γ) τέλος, το μοντέλο αυτό της οικογένειας (τα πρότυπά του) βρίσκεται ή όχι σε αναντιστοιχία με τα υπόλοιπα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις καταναλωτικές κοινωνίες στις οποίες εντασσόμεθα; και δ) είναι επομένως δυνατόν να κατανοήσουμε τις δημογραφικές συμπεριφορές και τις εξελίξεις τους χωρίς να αναφερθούμε στο ευρύτερο σύνολο που τις εμπεριέχει, δηλαδή την κοινωνία μας;

Οι πρότερες «υποθέσεις», διατυπωμένες υπό την μορφή ερωτημάτων, αποτελούν αντικείμενο προβληματισμού και έρευνας στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, ενώ συνήθως στην χώρα μας ούτε καν τίθενται. Είναι αδύνατο στο πλαίσιο του κειμένου αυτού να αναπτύξουμε τον πλούτο του προβληματισμού που έχει αναπτυχθεί. Συνοψίζοντας τον αναπτυχθέντα επιστημονικό διάλογο, επιγραμματικά και μόνον, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε ορισμένα συμπεράσματα ακολουθώντας την πρότερη λογική διαδρομή.

α) Οικογένεια και ολική κοινωνία αποτελούν ενιαίο σύστημα, εγγράφονται σε «κοινές λογικές»: Όλοι οι τύποι/ πρότυπα της οικογένειας δεν είναι δυνατόν να εμφανιστούν σε όλους τους τύπους των κοινωνιών. Αν και η οικογένεια ως πραγματικότητα και ως θεσμός δεν αποτελεί πιστή αναπαραγωγή της κοινωνίας, έχοντας ιδιαίτερους ρυθμούς εξέλιξης και ίδιες αδράνειες, εντούτοις υπόκειται στις πιέσεις του περιρρέοντα κοινωνικού χώρου, ως φορέας λειτουργιών που δύσκολα υποκαθίσταται (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι απόλυτα «προκαθορισμένη» από την κοινωνία και ότι σε κάθε κοινωνία συναντάται ένα μοναδικό κυρίαρχο μοντέλο οικογένειας).

β) Οι τύποι οικογένειας που αναπτύχθηκαν στην μακρόχρονη προϊστορία και ιστορία μας μεταβάλλονται, έχοντας ο καθένας τους ιδιαίτερους στόχους που αντιστοιχούν σε «ίδιες» δημογραφικές συμπεριφορές.

γ) Ιδιαίτερα κατά τους τρεις τελευταίους αιώνες αναδύεται κατ' αρχήν μία «νέα» κοινωνία της οποίας οι αρχές της οργάνωσης δεν βασίζονται στον φόβο του χειρότερου, αλλά στην ελπίδα για το καλύτερο. Σε μία πρώτη φάση, η οικογένεια παραμένει συλλογικός ρυθμιστής, βασισμένη στην αρμονία του ιδιωτικού με τον δημόσιο χώρο, ταυτόχρονα όμως, μετεξελίσσεται, ιδιαίτερα την μεταπολεμική περίοδο, όταν το ιδιωτικό επικρατεί του δημοσίου (και σ' αυτή την φάση η αλλαγή επιταχύνεται με την διάδοση ασφαλών αντισυλληπτικών μέσων και την μαζική είσοδο της γυναίκας στην αγορά της εργασίας).

Στην μεταβατική αυτή περίοδο οι θεσμοί ατονούν όλο και περισσότερο ως στρατηγικές ενάντια στον θάνατο για να αναδειχθούν προοδευτικά σε διαύλους που θα οδηγήσουν στην ολοκλήρωση της ευτυχίας. Επιτρέπουν προοδευτικά την ανάδυση του ερωτικού αισθήματος, στο πλαίσιο της σύγκλισης του δημόσιου συμφέροντος και της ιδιωτικής ικανοποίησης και μιας πλήρους εμπιστοσύνης στην κοινωνία, σχετικά με τις δυνατότητές της, να υλοποιηθεί μία τέτοια σύγκλιση. Ο γάμος αποκτά νέο

υπόβαθρο και υιοθετούνται νέες δημογραφικές συμπεριφορές σε σχέση με το παρελθόν (συρρικνωμένη π.χ. γονιμότητα σε αντιστοιχία με την κάθετη πτώση της θνησιμότητας), ενώ ταυτόχρονα και προοδευτικά ο ρόλος της γυναίκας/ συζύγου μεταλλάσσεται: Δεν είναι πλέον όπως στο παρελθόν οι πολυπληθείς γεννήσεις που την «τιμούν», αλλά οι ικανότητές της ως καλής παιδαγωγού, παραμένοντας ταυτόχρονα «άρχοντας της εστίας».

Η μεταβατική αυτή περίοδος δεν θα διαρκέσει φυσικά αιώνες. Στην διάρκεια της η οικογένεια μετεξελίσσεται προοδευτικά και ως βασικός στόχος των δύο εταίρων, βασική επιδίωξη, αναδεικνύεται σήμερα η ατομική ολοκλήρωση/ ευτυχία που εκφράζεται με την μορφή μεγιστοποίησης των «απολαβών» (υλικών και μη) σε όλους τους τομείς. Είναι η «ευτυχία - έκρηξη» που αρνείται να αναμένει και να περιορισθεί σε ένα μόνον τμήμα του δυνατού και σαράννει ότι στέκεται εμπόδιο στον δρόμο της. Όλα τείνουν, στο πλαίσιο της «οικογένειας», να αναδειχθούν σε ιδιωτική υπόθεση, και ιδιαίτερα οι δημογραφικές συμπεριφορές: Τα παιδιά της τύχης αντικαθίστανται με τα παιδιά της επιθυμίας.

Παράλληλα, αναδεικνύονται νέοι κανόνες και ρόλοι που διέπουν/ ρυθμίζουν την οικογενειακή ζωή: άρνηση εξωτερικών ρυθμιστών κατ' αρχήν, ανάδειξη της συναίνεσης και της διαπραγματεύσεως ως βασικών αρχών εσωτερικής ρύθμισης των αντιθέσεων, αναγνώριση της αυτονομίας και της ισότιμης θέσης της γυναίκας. Ταυτόχρονα διαπιστώνεται ότι, ανεξαρτήτως των επιφανειακών αντιστοιχιών μεταξύ οικογένειας και κοινωνίας (τρυφερότητα/ ανταγωνισμός, αίσθημα/ λογική-νόμος, συλλογικές ιστορίες/ συλλογικοί καταναγκασμοί...), επικρατούν νέες αξίες που διαπερνούν κοινωνία και οικογένεια, οι συμπεριφορές της οποίας εγγράφονται στην προέκταση και εξειδίκευση συνολικότερων επιλογών που αναδεικνύονται πλέον ως κυρίαρχες κοινωνικές αξίες: Η αναζήτηση της άμεσης ευτυχίας-ολοκλήρωσης, η θέληση για πλήρη και απόλυτο αυτοπροσδιορισμό των ατομικών διαδρομών και η απαίτηση για αυτονομία, ισοτιμία και ισότητα βρίσκονται σε αντιστοιχία με τις αξίες της ολικής κοινωνίας, όπου αν και λιγότερο προφανείς συνυπάρχουν με άλλους καταναγκασμούς (πειθαρχία, αποτελεσματικότητα, άμιλλα-ανταγωνισμός). Παράλληλα, ένα τέτοιο πρότυπο οικογένειας τείνει να βρίσκεται σε πλήρη αντιστοιχία με την «ισορροπία» του οικονομικού συστήματος: Σε τελευταία ανάλυση, η «ευημερία» του δυτικού κόσμου και του οικονομικού συστήματος που τον ανέδειξε δεν έγκειται στον πολλαπλασιασμό των αναγκών, στην συσσώρευση προϊόντων λιγότερο ή περισσότερο χρήσιμων, στην εξατομίκευση των μονάδων κατανάλωσης, στην «επίδειξη»; Πώς θα ήταν δυνατόν να συνεχισθεί η διευρυμένη αναπαραγωγή του οικονομικού υπόβαθρου αν οι επιθυμίες συρρικνώνονται και κάθε «νέο» παύει να είναι ελκυστικό και επιθυμητό; Η προσωρινότητα, το «στιγμιαίο», έχουν αναδειχθεί τόσο στην κοινωνία, όσο και στην οικογένεια ως μία εκ των προϋποθέσεων της «ισορροπίας» της οικονομίας. Επομένως, όσο η «αναγκαιότητα» για την ανάπτυξη των αναγκών στο διηνεκές και την ανάδειξη συνεχίζει να είναι ένας από τους κινητήριους μοχλούς του οικονομικού συστήματος, άλλο τόσο ο περιορισμός των επιθυμιών μας είναι καταστροφικός...

Κατ' επέκταση, η αναπαραγωγική μας συμπεριφορά τείνει να εγγραφεί στο πλαίσιο των συλλογικών και οικογενειακών κωδικών συμπεριφοράς. Ως αποτέλεσμα, τείνουμε προς έναν περιορισμένο αριθμό παιδιών (γύρω στα δύο) που δίδει την δυνατότητα να εκπληρωθούν οι ταχύτατα αναπτυσσόμενες επιθυμίες-στόχοι των δύο εταίρων στο σύγχρονο «ζεύγος», η σχέση του οποίου εδράζεται πλέον σε μία συναινετική συμφωνία: Στόχος του είναι η συνύπαρξη απογόνων, παράλληλα και ταυτόχρονα με την υλοποίηση των επιθυμιών του, την μεγιστοποίηση των ικανοποιήσεων του στον «βραχύ χρόνο». Το όριο τοποθετείται πλέον γύρω από τα δύο παιδιά: Άνω των δύο, για ευρέα στρώματα των ανεπτυγμένων κοινωνιών, καθίσταται ανέφικτη -ή προβληματική- η υλοποίηση των πρότερων στόχων και τα αντισυλληπτικά μέσα που διατίθενται καθιστούν πλέον εφικτή μία τέτοια επιλογή, επιλογή που στο κοντινό παρελθόν δεν αποτελούσε παρά μόνο μία επιθυμία- επιδίωξη...

3.3. Οι προοπτικές εξέλιξης της γονιμότητας

Εκ των ανωτέρω συνάγεται ότι οι δημογραφικές «συμπεριφορές» δεν είναι δυνατόν να εξετασθούν αυτονομημένα, ανεξάρτητα από τις εξελίξεις στα άλλα δύο επίπεδα (οικογένεια/ κοινωνία), πόσο μάλλον οι επιμέρους δημογραφικές συνιστώσες (γονιμότητα, γαμηλιότητα, διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων), ανεξάρτητες οι μεν των δε, όταν αυτές αποτελούν τις διαφορετικές όψεις ενός προτύπου οικογένειας που στα βασικά του σημεία βρίσκεται σε αντιστοιχία με τις κυρίαρχες αξίες των σύγχρονων κοινωνιών. Τίθεται προφανώς το ερώτημα, ιδιαίτερα για όσους προβληματίζονται για το άμεσο μέλλον: Οι νέες γενεές, αυτές που κατά την διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών συμπληρώνουν τα 20 έτη, ποιο μοντέλο θα υιοθετήσουν; Θεωρούμε ότι αν το μοντέλο που τείνει να γίνει κυρίαρχο στις ανεπτυγμένες χώρες του πλανήτη μας, συνεχίσει να διαχέεται, ελάχιστες πιθανότητες υπάρχουν οι δημογραφικοί δείκτες να μεταβληθούν ριζικά. Αν αντίθετα, το μοντέλο αυτό

δεν είναι παρά κάτι το «παροδικό», μία παρένθεση στην σύγχρονη ιστορία, προφανές είναι ότι οι συμπεριφορές μας θα μεταβληθούν.

Κατά την γνώμη μας, θα πρέπει να αναδυθούν ιδιαίτερα έντονες απειλές και αμεσώτατοι κίνδυνοι στις κοινωνίες μας για να επανακάμψουμε σε πρότυπα που θα εδράζονται στον φόβο ενός άμεσου συλλογικού θανάτου. Όμως αυτό δεν φαίνεται άμεσα ορατό, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της επόμενης χιλιετίας. Θα πρέπει επομένως να αναμένουμε μία σχετική «σταθεροποίηση» των δημογραφικών δεικτών, ιδιαίτερα αυτών που χαρακτηρίζουν την αναπαραγωγή, στον βαθμό που δεν αναμένεται ούτε ιδιαίτερη ανάπτυξη /διάδοση αντισυλληπτικών μέσων (όπως έγινε στις δεκαετίες του '60 και του '70) ούτε συνταρακτική αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό. Οι αλλαγές (αν επέλθουν) θα εξαρτηθούν κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, από τις εξελίξεις στις στάσεις και αντιλήψεις, οι οποίες όμως παρουσιάζουν σημαντικές αδράνειες.

Θα μπορούσε ασφαλώς να αναρωτηθεί κανείς κατά πόσο οι προαναφερθείσες αλλαγές αφορούν την χώρα μας, και κατά πόσο ο κυρίαρχος «ιδεατός τύπος» στις βόρειες κοινωνίες της ηπείρου μας τείνει να διαχυθεί και στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου, ποιες αντιστάσεις συναντά και για ποιους λόγους. Οι απαντήσεις δεν είναι προφανείς: Η έρευνα και στον τομέα αυτό παραμένει εμβρυακή, πόσο μάλλον όταν συνολικά η αναγκαιότητα ανάπτυξης της κοινωνικής έρευνας αμφισβητείται.

Τα πρότερα ερωτήματα δεν είναι θεωρητικά και έχουν άμεσες συνέπειες στην πορεία αναπαραγωγής των νεότερων Ελληνίδων (των γενιών που γεννήθηκαν το 1960-1975) και διατρέχουν τις δεκαετίες 1990-2010, Θα αποτολμήσουμε την διατύπωση καποιων σκέψεων-προβλέψεων.

Η οποία αλλαγή της αναπαραγωγικής μας συμπεριφοράς προϋποθέτει την συνύπαρξη δύο συνθηκών: Κατ' αρχήν οι κοινωνικές αναπαραστάσεις θα πρέπει να είναι ευμενώς διακείμενες και τόσο ευνοϊκές, ώστε να δίδουν την δυνατότητα να υλοποιηθεί αυτό που είναι επιθυμητό. Παράλληλα θα πρέπει να είναι σε αντιστοιχία με τον γενικό περιρρέοντα οικονομικό και κοινωνικό χώρο. Πιστεύουμε ότι και στην χώρα μας οι συνθήκες που θα επιτρέψουν την ανάδυση ενός νέου «ιδεατού τύπου» (προτύπου οικογένειας) συγκεντρώνονται προοδευτικά: Αστικό και κοινωνικό δίκαιο εξελίσσονται προς αυτήν την κατεύθυνση, τείνοντας να κατοχυρώσουν την ισότητα και την αυτονομία των εταίρων στην οικογένεια, δίδοντας, όλο και περισσότερο, στην γυναίκα την δυνατότητα να «βιώσει» την διάλυση της έγγαμης συμβίωσης και την επιλογή της να παραμείνει, αν το επιθυμεί, μόνη. Η ανάπτυξη ορισμένων τομέων της οικονομικής δραστηριότητας δίδει επίσης την δυνατότητα στην γυναίκα να δοκιμάσει την τύχη της στην αγορά της εργασίας, ενώ ταυτόχρονα τα μέσα αντισύλληψης της επιτρέπουν πλήρη σχεδόν έλεγχο της γονιμότητάς της. Οι στάσεις και οι αντιλήψεις συνεχίζουν να εξελίσσονται και οι νέες γενεές τείνουν να υιοθετήσουν διαφορετικές συμπεριφορές από αυτές των προηγούμενων δυο γενεών. Τα καταναλωτικά πρότυπα ουδαμώς τις διαφοροποιούν από αυτές των βορειότερων αναπτυγμένων χωρών, η επίδραση της Ορθοδόξου Εκκλησίας (πολύ περισσότερο «διακριτικής» στον τομέα που μας ενδιαφέρει σε αντίθεση με τον Καθολικισμό) και της «ηθικής» της ατονεί, και η επιρροή της σκοντάφτει στο κατώφλι της ιδιωτικής ζωής. Κατ' επέκταση, συγκεντρώνονται προοδευτικά οι υλικοί, πολιτισμικοί και θεσμικοί όροι που επιτρέπουν την ανάδυση και στην χώρα μας, στον τομέα της οικογένειας, του ίδιου «κυρίαρχου» προτύπου που διαχέεται ταχύτατα σε μία σειρά χώρες της αναπτυσσόμενης Ευρώπης. Παράλληλα, η προωθούμενη ευρωπαϊκή ολοκλήρωση αποτελεί είναι ευνοϊκό πλαίσιο για την σύγκλιση θέσεων, αποφάσεων και συμπεριφορών σε μία σειρά τομείς της οικονομικής και κοινωνικής σφαίρας. Επομένως, στον βαθμό που οι οικονομικοί, κοινωνικοί, πολιτισμικοί και θεσμικοί παράγοντες εξελίσσονται ακολουθώντας αργές συγκλίνουσες πορείες στον ευρωπαϊκό χώρο, δεν είναι αβάσιμη η υπόθεση ότι και οι δημογραφικές μας συμπεριφορές (της αναπαραγωγής συμπεριλαμβανομένης) δεν δύνανται στο μέλλον να αποκλίνουν συνταρακτικά από αυτές που καταγράφονται ήδη σήμερα σε μία σειρά αναπτυγμένες χώρες της ηπείρου μας. Δεν δύνανται να αποκλίνουν σημαντικά, στον βαθμό που θα εγγράφονται στο πλαίσιο ενός νέου τύπου οικογένειας (οικογένεια προνομιακού χώρου για την πραγμάτωση μιας στο έπακρο απαιτητικής «ευτυχίας») που αναδύεται αργά και στην χώρα μας, κερδίζοντας σταδιακά ευρύτερα στρώματα του νεανικού πληθυσμού που βρίσκεται στην αρχή του αναπαραγωγικού του κύκλου, και που δύναται, στον βαθμό που το επίπεδο ζωής μεσοπρόθεσμα ανέρχεται, βάσιμα να ελπίζει στην πραγμάτωση των αρχικών φιλόδοξων στόχων του...

4. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΗΣΥΧΙΕΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

4.1. Παρεμβάσεις και μέτρα πολιτικής: Δυνατότητες και όρια

Υπό τις προαναφερθείσες συνθήκες και σε έντονα φορτισμένο συγκινησιακά κλίμα πληθαίνουν οι παρεμβάσεις φορέων και επιστημόνων που θέτουν επιτακτικά την αναγκαιότητα χάραξης μιας

ενεργούς δημογραφικής πολιτικής και βασικά της λήψης επειγόντων μέτρων που θα στοχεύουν την αναπαραγωγή. Το ζήτημα που τίθεται είναι προς ποία κατεύθυνση, σε ποια πεδία πρέπει να ληφθούν τα "μακρόπνοα και γενναιόδωρα μέτρα για την ανακοπή της δημογραφικής παρακμής του έθνους" (sic) που οφείλεται κυρίως στην υπογεννητικότητα και ποια η εμβέλεια - αποτελεσματικότητά τους;

Δεχόμενοι ως δεδομένη τόσο την αναγκαιότητα αύξησης της γονιμότητας, όσο και την οξύτητα του προβλήματος, ας εξετάσουμε τις δυνατότητες και τα όρια των πολιτικών παρέμβασης. Ας υπενθυμίσουμε κατ' αρχήν ότι για την χάραξη-υλοποίηση μιας δημογραφικής πολιτικής απαιτούνται:

i) η σύλληψη και ο προσδιορισμός των προβλημάτων, ii) η διατύπωση σαφών στόχων-μέσων της πολιτικής, iii) η υλοποίηση της και τέλος, iv) η αξιολόγησή της. Από ό,τι έχουμε ήδη αλλού εκτεταμένα αναπτύξει καθίσταται κατά την γνώμη μας σαφές ότι στην χώρα μας δεν συντρέχουν οι προαναφερθέντες παράγοντες - ιδιαίτερα οι δύο πρώτοι - οι οποίοι θεωρούνται και ως η αναγκαία συνθήκη για την υλοποίηση και αξιολόγηση μιας τέτοιας πολιτικής. Ειδικότερα δε, ακόμη και στην περίπτωση που υιοθετήσουμε πλήρως τις κυρίαρχες θέσεις (αναπαραγωγή - γονιμότητα μοναδική συνισταμένη του "δημογραφικού προβλήματος") δυνάμεθα βέβαια να θέσουμε ερωτήματα και ως προς την εμβέλεια - αποτελεσματικότητα των ήδη ληφθέντων και προτεινόμενων μέτρων πολιτικής. Θα υπενθυμίσουμε απλώς ότι:

α) Η πολιτική που στοχεύει στην ανακοπή των αργών ρυθμών πτώσης της γονιμότητας των γενεών (και ακόμη περισσότερο στην αναστροφή της τάσης αυτής μεσοπρόθεσμα), οφείλει να είναι ενσωματωμένη, να αποτελεί οργανικό τμήμα μιας γενικότερης πολιτικής που θα έχει σαφείς στόχους, για την υλοποίηση ενός συλλογικού κοινωνικού οράματος-σχεδίου επί του οποίου θα έχει ήδη επιτευχθεί ευρύτερη συναίνεση στην ελληνική κοινωνία (στο πλαίσιο π.χ. ενός συνολικού προγραμματισμού για μια δεδομένη, σαφώς προσανατολισμένη και οριοθετημένη, κοινωνική, οικονομική, και πολιτισμική ανάπτυξη). Η ενσωμάτωση μιας πολιτικής γονιμότητας, στο πλαίσιο ενός γενικότερου συλλογικού "σχεδιασμού", προϋποθέτει την σαφή διατύπωση στόχων για την επίδραση των τάσεων αναπαραγωγής, οι οποίες θα απορρέουν από τις ανάγκες της υλοποίησης των γενικότερων στόχων της πολιτικής και θα ευρίσκονται σε αντιστοιχία με αυτές. Κατ' επέκταση, με κριτήριο την επίτευξη των γενικότερων στόχων και την συμβολή τους σε αυτήν θα πρέπει να αξιολογηθούν τα προγράμματα και τα μέσα της πολιτικής για την γονιμότητα. Ταυτόχρονα και παράλληλα, θα πρέπει πιθανόν να ληφθούν σοβαρά υπόψη ορισμένες ιδιαιτερότητες της σύγχρονης Ελληνικής κοινωνίας και ιδιαίτερα ορισμένων υποσυνόλων της. Κατ' επέκταση, δεν δυνάμεθα να φανταστούμε την ύπαρξη "προκατασκευασμένων" πολιτικών ("έτοιμων πακέτων") οι οποίες μπορούν να εφαρμοσθούν "ελαφρώς" προσαρμοζόμενες σε όλες τις κοινωνίες που έχουν τον ίδιο στόχο (π.χ. ανόρθωση της γονιμότητας). Στο πλαίσιο των προαναφερθέντων, από μεθοδολογική σκοπιά, οφείλουμε όχι μόνον να διατυπώσουμε μια πολιτική για την γονιμότητα σε συνάρτηση με τους συνολικότερους διατυπωμένους στόχους της κοινωνίας μας και τις επάγωγες τομεακές πολιτικές, αλλά ακόμη, να αναρωτηθούμε και να προβληματισθούμε κατ' αρχήν και για την εγκυρότητά της και κατόπιν για τις δράσεις που θα προταθούν.

β) Ειδικότερα δε, προ της λήψης οιαδήποτε μέτρου για την ανόρθωση της γονιμότητας, προτάσσονται σαφείς και τεκμηριωμένες απαντήσεις στα κάτωθι βασικά ερωτήματα:

i) Ποια είναι, θεωρητικά, τα δυνητικά πεδία μιας τέτοιας πολιτικής (πολιτικής που στοχεύει να παρέμβει στην πορεία της γονιμότητας και επομένως στους παράγοντες που την προσδιορίζουν);

ii) Ποια θεωρία είναι η πλέον "ισχυρή" σήμερα, δυνάμενη να ερμηνεύσει τις πρωτικές τάσεις της γονιμότητας, και κατ' επέκταση να προσδιορίσει τις καθοριστικές, προσδιοριστικές παραμέτρους που οδηγούν στην συρρίκνωσή της, αναδεικνύοντας τις σχέσεις αιτίου-αιτιατού;

4.2. Οι «Σύμβουλοι του Πρίγκιπα»

Ελλείπει ικανοποιητικών και τεκμηριωμένων απαντήσεων στα πρότερα τιθέμενα ερωτήματα από τους προτείνοντες αναφανδόν μέτρα "ανόρθωσης" της γονιμότητας, το όλο εγχείρημα, καθίσταται έωλο. Προσκαλούμε δε ταυτόχρονα, όλους όσους, επικαλούμενοι την αμφιλεγόμενη οξύτητα του προβλήματος, προτείνουν "περισσότερη δράση" και "λιγότερη επιστήμη", να μας εκθέσουν τις θεωρητικές βάσεις και τις λανθάνουσες παραδοχές-υποθέσεις που υιοθετούν, καθώς και τα στοιχεία της εγκυρότητας και της ισχύος των μέτρων που προτείνουν. Υποστηρίζουμε δε ταυτόχρονα ότι είναι δυνατόν να αναστραφούν οι τάσεις και οι δείκτες γονιμότητας και να επιτευχθούν τιμές άνω του ορίου αναπαραγωγής των γενεών (2,1 παιδιά/ γυναίκα).

Θα πρέπει ταυτόχρονα να τονισθεί η ματαιότητα εκείνων των τεχνοκρατών που διαβεβαιώνουν με έπαρση ότι κατέχουν το κλειδί της λύσης, ότι για να ανορθωθεί η γονιμότητα πρέπει να ληφθούν αυτά ή εκείνα τα μέτρα. Στην χώρα μας, ιδιαίτερα κατά την τελευταία περίοδο παρουσιάζεται μια ενδημική κατάσταση (βλέπε δημοσιεύματα ημερήσιου βασικά τύπου). Υπενθυμίζουμε σε όλους όσους διατείνονται ότι έχουν έτοιμη την οποιαδήποτε λύση ότι δύσκολα αντικαθίσταται ο Νάρκισσος από ένα παιδί της αγάπης βομβαρδίζοντάς τον με οικογενειακά επιδόματα, φορολογικές ελαφρύνσεις, μειωμένα τιμολόγια, ατέλειες στην απόκτηση αυτοκινήτου μεγάλου κυβισμού και λοιπά κίνητρα... (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αντιτιθέμεθα, στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής και του κράτους-πρόνοιας, στην λήψη μέτρων που "αποκαθιστούν" κοινωνικές ανισότητες και διευκολύνουν την συμμετοχή στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή παράλληλα με την εκπλήρωση των οικογενειακών "υποχρεώσεων")... Στον βαθμό όμως που η εξέλιξη της πορείας της γονιμότητας, τόσο στην χώρα μας όσο και στην πλειονότητα των ανεπτυγμένων χωρών της ηπείρου μας, συνδέεται με βαθύτατα ριζωμένους στους δυτικούς πολιτισμούς μηχανισμούς, μήπως θα ήταν πλέον ευφύες να ασχοληθεί κανείς με αυτούς, εάν θέλει να ανατρέψει την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων, αντί να καταστροφολογεί, προτείνοντας αποκλειστικά μέτρα παρέμβασης σε ατομικό επίπεδο; Μήπως θα ήταν ταυτόχρονα πλέον ενδιαφέρον εάν η προσοχή εστρέφετο στον εντοπισμό και τον προσδιορισμό των μηχανισμών αυτών και των δομικών τους στοιχείων, λαμβάνοντας παράλληλα υπ' όψη και τον ρόλο πιθανώς άλλων μεταβλητών, αλλά και τα φαινόμενα διάδρασης (καθώς και την "ευαισθησία" των μηχανισμών αυτών στις παρεμβάσεις για να αποφευχθούν "απευκταίες" επιπτώσεις);

Όμως σήμερα -και φυσικά όσο δεν αναπροσανατολίζουμε την έρευνα και δεν υιοθετούμε και άλλες οπτικές γωνίες θεώρησης- με βάση τις κεκτημένες γνώσεις και εμπειρίες, μια τέτοια παρέμβαση είναι αναποτελεσματική. Έτσι, εκτός και αν επιθυμούμε να προγραμματίσουμε μια νέα κοινωνική, οικονομική, πολιτισμική και οικολογική επανάσταση (πιθανόν ευκαταία και αναγκαία κάτω από άλλη οπτική γωνία και όχι ασφαλώς ορμώμενοι από την πτωτική πορεία της γονιμότητας -δηλαδή εξ αιτίας της), διερωτώμεθα εάν θα ήταν πλέον λογικό και ρεαλιστικό για τις κοινωνίες μας να οργανωθούν και να "προγραμματίσουν" την πορεία τους με βάση τις υπάρχουσες δημογραφικές πραγματικότητες (υιοθετώντας μικρής εμβέλειας διορθωτικές παρεμβάσεις, εάν το κρίνουν σκόπιμο, μη θέτοντας ανέφικτους στόχους) αναζητώντας, ανεξαρτήτως της χαμηλής σχετικά γονιμότητας (κάτω του ορίου αναπαραγωγής των γενεών), με ποιους τρόπους είναι δυνατόν να πραγματοποιήσουν τους στόχους τους και τα οράματά τους (εάν φυσικά έχουν ακόμη κάποια).

Στον επίλογο θεωρούμε τέλος σκόπιμο να επισημάνουμε την δυσκολία, κάτω από τις υπάρχουσες συνθήκες, του εγχειρήματος της ανάπτυξης της συζήτησης για τις παρούσες δημογραφικές εξελίξεις και προοπτικές και για τα ενδεικνύόμενα πιθανόν μέτρα πολιτικής, με νηφαλιότητα και ψυχραιμία, χωρίς ακρότητες, τόσο ανάμεσα στους "ειδήμονες", όσο και στην ευρύτερη κοινή γνώμη. Η χωλή δημογραφική μας παιδεία και έρευνα ασφαλώς δεν το διευκολύνει αλλά δεν αποτελεί ταυτόχρονα και ανυπέρβλητο εμπόδιο. Εκείνο που αντιθέτως παίζει αρνητικό ρόλο, είναι το δημιουργούμενο "κλίμα": Στην χώρα μας όσοι εκ πεποιθήσεως και "θέσεως" (πολιτικής, ιδεολογικής, θρησκευτικής, πολυτεχνικής ακόμη...) δεν λαμβάνουν σαφώς θέση υπέρ της οποιας πολιτικής ενεργούς παρέμβασης για την ανόρθωση της γονιμότητας και αναπτύσσουν προβληματισμούς και επιφυλάξεις στις ακραίες θέσεις του τύπου "χανόμαστε" (θέτοντας επί τάπητος, απ' ενός, το σύνολο των δεδομένων που χαρακτηρίζουν την παρούσα δημογραφική θέση της Ελλάδας, απ' ετέρου, "παρεκκλίνοντα" ερωτήματα) κινδυνεύουν στην καλύτερη των περιπτώσεων να χαρακτηρισθούν ως νεομαλθουσιανοί και αντίθετοι προς κάθε παρέμβαση, στην χειρότερη δε, ως "παραπλανώντες" την κοινή γνώμη και τους φορείς που μελετούν την λήψη μέτρων ή ακόμη εκφράζοντας "προσωπικές εκτιμήσεις και προβλέψεις...

Τέλος, θα θέλαμε να υπενθυμίσουμε σε όλους από τους επιστήμονες εκείνους θα ήθελαν να παίξουν καθοριστικό ρόλο στην χάραξη δημογραφικής πολιτικής ως "σύμβουλοι του πρίγκιπα", ότι οι απαντήσεις σε σειρά ερωτημάτων που θέτουν οι πολιτικοί κάτω από την δική τους οπτική γωνία, ουδαμώς είναι προφανείς. Των απαντήσεων αυτών προτάσσεται νέα σειρά ερωτημάτων όπως π.χ. πρέπει να ληφθούν μέτρα ή όχι για την ανόρθωση της γονιμότητας; Υπάρχει επιστημονική απάντηση στο ερώτημα αυτό; Υπάρχει ένα "φυσιολογικό όριο" αναπαραγωγής, ώστε η τοποθέτηση της γονιμότητας των γενεών κάτω από αυτό να θεωρείται αρνητική, άνω δε από αυτό θετική;

Έχουμε, όσο μας αφορά, ήδη σαφώς τοποθετηθεί στο θέμα αυτό: Πιστεύουμε ότι δεν υπάρχει ένα σαφές ("φυσικό", "φυσιολογικό") όριο που να επιτρέπει απ' εαυτού θετική ή αρνητική αξιολόγηση (πρέπει/ δεν πρέπει να ληφθούν μέτρα), ότι δεν υπάρχει επιστημονική απάντηση σε ένα με τέτοιους όρους διατυπωμένο ερώτημα (όπως δεν υπάρχουν απαντήσεις και σε πληθώρα παρόμοιων ερωτημάτων: Αναγκαιότητα ή μη για την διεύρυνση των ατομικών ελευθεριών, την ισότητα των φύλων ή των φυλών, θετικούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης κ.ο.κ). Δυνάμεθα όμως να δώσουμε

απαντήσεις σε συναφή ερωτήματα. Με δεδομένους λ.χ. τους στόχους και τα οράματα της κοινωνίας, τα σχέδιά της για το παρόν και το μέλλον (που δεν προσδιορίζονται καθοριστικά από την επιστήμη), ο πληθυσμός (στάσιμος, αυξανόμενος, μειούμενος, νέος ή γηρασμένος, ανοικτός ή απολύτως κλειστός στις μεταναστεύσεις, αποτελούμενος από σταθερές ή μη συμβιώσεις, με γονιμότητα κάτω ή άνω του εκάστοτε ορίου αναπαραγωγής, με μέσο προσδοκώμενο χρόνο ζωής αυτόν ή τον άλλον, με αυτή ή την άλλη δομή κατά φύλο ή ηλικία κ.λ.π.) αποτελεί ανασταλτικό ή θετικό παράγοντα; Όμως στην περίπτωση αυτή ο πληθυσμός μας θεωρείται ως μέσον για την υλοποίηση των στόχων που έχουν τεθεί και ο επιστήμονας δύναται να κληθεί να εξετάσει εάν είναι το μόνο μέσον ή ένα από τα δυνατά, ένα μέσον αποτελεσματικό ή μη και αντιστοίχως να προτείνει, εάν δύναται, και με επιφυλάξεις, τον ή τους τρόπους για να αυξηθεί η "αποτελεσματικότητά" του. Όμως ακόμη και στην περίπτωση αυτή, όπου είναι δυνατές και νομιμοποιημένες οι αξιολογήσεις (θετικές ή αρνητικές) των διαφόρων μεγεθών και παραμέτρων, οι απαντήσεις του επιστήμονα, οι προτεινόμενες λύσεις και τα μέτρα συνήθως είναι υποθέσεις, κατά το μάλλον ή ήττον βάσιμες και παράλληλα (και μερικώς μόνον) βάση για την λήψη οιασδήποτε πολιτικής θέσης/ παρέμβασης. Εάν υπάρχουν επιστήμονες που πιστεύουν το αντίθετο, καλούνται να παρουσιάσουν τις απόψεις τους ελπίζοντας ότι θα αποφύγουν την ταύτιση των επιθυμιών και πιστεύω τους με τις επιστημονικές αλήθειες που δεν είναι και αυτές ακόμη παρά υποθέσεις υπό αίρεση (πόσο μάλλον οι ιδεολογικές τους τοποθετήσεις)...

Επιλεκτική Βιβλιογραφία

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ (1990) Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδος- Υπογεννητικότητα και γήρανση του πληθυσμού. Αθήνα.

ΑΣΠΕ (1988) Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα: "Το δημογραφικό πρόβλημα: προτάσεις για τη λύση του". Λάρισα, Οκτώβρης 1988.

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ (1991) Πρακτικά Κ και ΛΕ Συνεδριάσεων (7 και 28.11.1991).

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ (1993α) Πόρισμα της Διακομματικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για τη μελέτη του δημογραφικού προβλήματος της χώρας και διατύπωση προτάσεων για την αποτελεσματική αντιμετώπισή του. Αθήνα.

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ (1993β) Πρακτικά ΣΘ Συνεδρίασης (19.3.1993).

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ (1993γ) Πρακτικά ΡΙΖ Συνεδρίασης (29.4.1993).

CONSEIL DE L' EUROPE (2002) Recent demographic developments in Europe. Strasbourg.

ΔΡΕΤΤΑΚΗΣ, Μ (1996) Δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα, Αθήνα,, εκδ. ΙΑΔΗΠ.

ΔΟΚΟΡΦΙΚΗ, Ε. (1985) Αμβλώσεις, ο αφανισμός του έθνους. Αθήνα.

ΕΔΗΜ (1986) Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα: εθνικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Αθήνα.

ΕΔΗΜ (1988) Ευρωπαϊκή δημογραφική κοινότητα-η θέση της Ελλάδος. Αθήνα.

ΕΜΚΕ-ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Η. (1987) Η δημογραφική κατάσταση στην Ελλάδα. Αθήνα., εκδ. Ινστ. Ευρωπαϊκού Πολιτισμού.

ΕΜΚΕ-ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Η. (1994) Το δημογραφικό. Αθήν, εκδ. Ελλην.

ΕΣΥΕ (2000), Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδας, 1999. Αθήνα

EUROSTAT (2002) Statistiques démographiques. Luxembourg.

ΘΩΜΑΙΔΗΣ, Δ. (1989) Αυτογενεκτονία. Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδος και της Ευρώπης, Θεσσαλονίκη.

ΙΑΔΗΠ (1989-1993) Δημογραφική Ενημέρωση (περιοδική έκδοση), τευχ. 1-15.

ΙΑΔΗΠ (1991) Ετήσια έκθεση για τη δημογραφική κατάσταση στην Ελλάδα, Αθήνα.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (1988α) Η αναπαραγωγή των Ελλήνων: μύθοι και πραγματικότητα (I. Η πορεία της γεννητικότητας και της ολικής γονιμότητας στη μεταπολεμική περίοδο), Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τευχ. 70.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (1988β) Η αναπαραγωγή των Ελλήνων: μύθοι και πραγματικότητα (II. Η πορεία της έγγαμης γονιμότητας στη μεταπολεμική περίοδο: τάσεις, προοπτικές και ερωτήματα που ανακύπτουν από τα κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα της πτωτικής της πορείας) Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τευχ. 71.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (1993α) Δημογραφικές εξελίξεις, πληθυσμιακές ανακατατάξεις και δημογραφική έρευνα στη μεταπολεμική Ελλάδα. σ.σ. 69-93 στο ΕΚΚΕ (εκδ.) Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα. Αθήνα.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β., ΜΑΡΑΤΟΥ, Α. (επιμ., 1994) Οι δημογραφικές αλλαγές στη μεταπολεμική Ελλάδα. Αθήνα, εκδ. Νέα Σύνορα.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β., κ.α. (1994α) Οι Δημογραφικές Εξελίξεις στην Ελλάδα και στις άλλες χώρες μέλη της ΕΟΚ (1960-1990): συγκλίνουσες ή αποκλίνουσες πορείες (μετά των F. Begeot και A. Franco), σσ. 11-50, στο: Β.Κοτζαμάνης Α. Μαράτου (επιμ.) Οι δημογραφικές αλλαγές στη μεταπολεμική Ελλάδα. Αθήνα.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (1994β) Δημογραφική γήρανση στη μεταπολεμική Ελλάδα. Κοινωνική Εργασία, 32.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (1994γ) Δημογραφική πολιτική και πολιτικές παρέμβασης στη πορεία των δημογραφικών συνιστωσών: δυνατότητες και όρια. Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών, 14.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β., ΜΑΡΑΤΟΥ, Λ. κα (επιμ., 1996) Γήρανση και κοινωνία. Αθήνα, εκδ. ΕΚΚΕ.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (1996) Δημογραφική και κοινωνική γήρανση: μύθοι και πραγματικότητα, σσ. 1-31, στο: ΕΚΚΕ (εκδ.) Γήρανση και Κοινωνία. Αθήνα.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (1997α) Αθήνα 1848-1991, Η δημογραφική ανάπτυξη μιας Μητρόπολης, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 92-93.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (1998) Le vieillissement des populations européennes et ses facteurs: l'exemple de la France et de la Grèce, Stanovnistvo, 3-4.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (2000α) Οι δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα και στις πρώην ανατολικές χώρες: μια πρώτη προσέγγιση. Αθήνα, ΕΚΚΕ.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (editor, 2000), La démographie des Balkans: composantes de l'évolution démographique, Université de Macédoine- Univ. de Thessalie, Laboratoire d'Analyses Démographiques et Sociales/ Réseau DemoBalk, Volos, Presses Universitaires de Thessalie.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (2000α) L' évolution des composantes démographiques dans la Grèce de l' après - guerre: Mortalité, fécondité, nuptialité, divortialité, (en collaboration avec G. Kotsyfakis) pp. 84-169, in B. Kotzamanis (ed) La démographie des Balkans: composantes de l'évolution démographique, Volos, Presses Universitaires de Thessalie.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (2000β) Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών εξελίξεων της Ελλάδας, 1981 - 1991, (μετά της κ. Ε. Ανδρουλάκη), σσ. 63-110, στο: Χωροταξία, Πολεοδομία και Περιφερειακή Ανάπτυξη, δεκαεπτά κείμενα για το σχεδιασμό της πόλης και την ανάπτυξη, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-ΤΜΧΠΑ, Παν. Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, 2000.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. , ΠΑΠΑΣ, Β. (eds, 2001) Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών φαινομένων. Βόλος, 2001, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (2001) : Η χωρική ανάλυση της διαγενεακής γονιμότητας, εναλλαγές προτύπων στον χώρο και το χρόνο (μετά της κ. ε. Ανδρουλάκη), στο ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β., ΠΑΠΑΣ Β. (eds) Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών φαινομένων. Βόλος, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας.

ΠΑΛΛΗ-ΠΕΤΡΑΛΙΑ, Φ. (1997) Η άτεκνη χώρα, Αθήνα, εκδ. Σιδέρη

ΠΟΛΥΖΟΣ, Ν. (1981) Δημογραφική πρόκληση, υπογεννητικότητα, γήρανση. Αθήνα, εκδ. Εξάντας.

ΠΟΛΥΖΟΣ, Ν., κ.α. (1988) Πρόσφατη δημογραφική κατάσταση της Ελλάδος: αίτια- επιπτώσεις-πολιτική. Αθήνα

ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ, Χ. (1992) Κοινωνικό-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα. Αθήνα, εκδ. ΕΚΚΕ.

ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ, Χ. (1993) Προβληματισμοί γύρω από τις δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα, Σύγχρονα Θέματα, τευχ. 49

ΤΖΙΑΦΕΤΑΣ, Γ. (1988) Η Ελλάς γηράσκουσα, Αθήνα, εκδ. Σωματείου Φίλων του ΙΑΔΗΠ.

ΤΖΙΑΦΕΤΑΣ, Γ. (1990) Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδος - η σημερινή κατάσταση. Αθήνα, εκδ. ΙΑΔΗΠ.

ΥΠΕΘΟ (1989) Το δημογραφικό πρόβλημα - προτάσεις για τη διαμόρφωση δημογραφικής πολιτικής (έκθεση της Επιτροπής για το δημογραφικό πρόβλημα). Αθήνα

ΨΑΡΟΥΔΑΚΗΣ, Ν. (1985) Προτού είναι αργά: μέτρα για την αντιμετώπιση του δημογραφικού θανάτου. Αθήνα, εκδ. Χριστ. Δημοκρατία.

- (1995) Η ελληνική κοινωνία στο τέλος του 20^{ου} αιώνα, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.